

SCHLETT ISTVÁN

Válságkezelés, rendszerváltoztatás vagy a pártstruktúra átalakítása?

Politikai dilemmák és válaszok az 1873–1875-ös pénzügyi válság idején

A pénzügyi egyensúly megbomlása, a költségvetési hiány és az eladósodás növekedése nem új jelenség a magyar gazdaság történetében. Tanulmányunk egy ilyen válság keletkezését, kezelését és következményeit igyekszik megérteni és leírni a képviselőházban zajló költségvetési viták bemutatásával. A vizsgálat nem a gazdaságtörténetre vagy a „helyes gazdaságpolitika” tértől és időtől független tudományos alapjainak meghatározására, hanem a politikai gondolkodás folyamataira összpontosít. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a korszak politikusai hogyan észlelték, értelmezték az államadósság ugrásszerű megnövekedéséhez vezető pénzügyi folyamatokat, milyen ismeretek, előfeltevések alapján fogalmaztak meg különféle válaszokat, és végül hogyan jutottak el a cselekvőképességhez, a hathatós politikai döntésekhez. Egy konkrét esetet írunk le, de ez talán néhány általánosító megállapításhoz is elvezet.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: N44.

Az 1873. évi költségvetési vita kezdetétől az 1875. évi költségvetés elfogadásáig a képviselőház napirendjét az államháztartási egyensúly helyreállításának kérdése uralta; a politikusok az államcsőd fenyegetését magában foglaló pénzügyi válsággal szembesültek.

Tárgy és nézőpont

A gazdaságtörténetből tudjuk, hogy 1873-ban sokkszerű megrázkódtatás érte Európa államait, köztük az 1867-ben újjászervezett Magyarországot. „Nálunk különösen súlyosá tette a helyzetet, hogy a válság egy fejletlen, gyermekcipőben járó tőkés szektort érintett, s hatásában egymást erősítve találkozott az első igazán jelentős kapitalista ciklikus válság, s az utolsó hagyományos típusú demográfiai és élelmezési válság” – írja Katus László (*Katus* [1979] 914. o.).

Amit a gazdaságtörténész több mint száz év távlatából lát, azt a kortársak aligha tudhatták – már csak a távlat, az összefüggések, a konjunkturális változások ismeretének hiánya miatt, de azért sem, mert a történészi és a politikusi feladat, *gondolkodásmód* különböző. A politikusnak, aki – Mannheim kifejezésével élve – a „levésben lévő” eseményekkel találkozik, nemcsak az információi korlátozottak, hanem a pozíciója is sajátos. Nem elméleti-értelmező, hanem gyakorlati válaszokat kell adnia, anélkül kell dönté-

* E tanulmány nem készült volna el *Voszka Éva* inspirációja és sokrétű segítségével nélkül. A válság gazdaságtörténeti szempontú leírásához lásd *Kövér* [1986].

seket hoznia, hogy tudhatná: mi is valójában, miből származik az a probléma, amelynek megoldásával birkózik, s persze, döntéseinek összes – a többi politikai erőtől, a konjunktúra- vagy korszakváltozásoktól, a társadalom átalakulásától is függő – következményét sem ismerheti. A történész szemszögéből nézve tehát a politikus szükségképpen ismerethiányos helyzetben dönt. De mégsem mondhatjuk, hogy tudás áll szemben a nem tudással, triviálisabban fogalmazva az ostobasággal. Sokkal inkább a tudásfajták eltéréséről van szó (*Schlett* [2004] 24–31. o.). A politikus ismeretei ugyanis megszüntethetetlenül jelen idejűek, szemben a történész távlatos szemléletével. A „közel és a távol”, a „benn lenni és kívülről szemlélni”, a „politikailag értelmezni és tudományosan leírni”, a „politikai döntéseket hozni és a világgazdaságban zajló korszakváltásokat megérteni” áthidalhatatlan távolságban állnak egymástól.

Könnyű lenne a korabeli politikusok döntéseit a történészi tudás alapján megítélni, mondván, hogy az egyik helyes volt, a másik pedig helytelen. De ha a történelem folyamatát és nem az utólagos válságkonstrukciókat nézzük, akkor azt nem a jövő történészei, hanem az adott pillanatban élő és cselekvő emberek, köztük a politikusok alakítják. A folyamat *egészére* nézve elintézhetjük ugyan a problémát „a nem tudják, de teszik” hegeli axiómájával vagy valamelyik közgazdaságtudományi tétel alkalmazásával, ám akkor nem kapunk választ a minket érdeklő kérdésre. Arra ugyanis, hogy amit a politikusok tettek, miért tettek, milyen természetű volt az a tudás, ismeret, világkép, előfeltevés, remény, meggyőződés, hit, képzelgés, szándék, szenvedély, érdek, amelyből az alternatív javaslatok táplálkoztak, majd a megvalósításukhoz szükséges akarat létrejött. Kérdésfeltevésünk tehát a politikai gondolkodás történetének vizsgálati körébe tartozik.

Azt nem állítjuk ugyan, hogy az 1873. évi válságot a politikusok oldották meg, de azt igen, hogy döntéseiknek, a kormányhatalomért, a gazdaságpolitika meghatározásáért folytatott küzdelmeiknek volt szerepük az államháztartás összeomlásának elhárításában, a magyar gazdaság- és társadalomfejlődés 1867-ben elkezdett útjának folytatásában.

Előfeltevések és körülmények

A pénzügyi válságot megelőző évek gazdaságpolitikája szilárd világképen, axiómaként kezelt előfeltevéseken alapult. A korszak liberális politikusai meg voltak győződve arról, hogy a liberális alkotmányosságot és a nemzeti szuverenitást bizonyos kompromisszumok árán helyreállító politikai változások megnyitották az utat a „végtelen fejlődés” folyamata előtt, az egyéni és nemzeti szabadság megteremtésével Magyarország felzárkózhat a fejlettebb nemzetekhez. S bár az ország polgárosodását mindenekelőtt a társadalom, a szabadabbá vált egyének öntevékenységének kiteljesedésétől várták, hittek abban, hogy a liberális állam közvetett, sőt közvetlen eszközökkel is elősegítheti a fejlődést. Meg voltak győződve arról is, hogy rendelkezésükre áll az ehhez szükséges tudomány, ami nem pusztán doktrína, hanem a politikai cselekvés vezérfonalaként alkalmazható, tényekkel – „számokkal” – alátámasztott tudás.

Se szeri, se száma nem volt az optimizmust sugárzó korabeli megnyilvánulásoknak. Gorove István¹ földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter szavai a kormány gazdaságpolitikájának mintegy filozófia alapjait összegezték.

¹ (1819–1881) A kiegyezés után két ízben töltött be miniszteri tisztséget Andrássy Gyula kormányában: 1867 áprilisa és 1870 májusa között földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, míg 1870 áprilisa és 1871 júniusa között közmunka- és közlekedésügyi miniszter volt. 1843-tól az MTA levelező tagja, majd 1867-től tagja volt.

„Voltak idők [...] midőn [...] az ország anyagi tekintetben el volt nyomva [...]. Ez idők elenyésztek [...] azért is, mert mellettünk e téren a tudomány hatalmas harcol. Az elmélet és nyomban utána a tények és számok súlya bebizonyították azt, hogy egyik nép anyagi emelkedése a másikra csak jótékonyan hat vissza. [...] Rosszul kellett volna e nemzetet megítélnünk, ha azt hittük volna, hogy ez a szabad versenyt egész készséggel nem fogadja el, s az így megnyílt térre egész bátorsággal reá nem lép. Tagadhatatlan az, hogy szomszédainktól igen sokban és messze elmaradtunk, [...], de ha arról van szó, hogy pótolnassék mindaz, ami el lőn mulasztva, [...] azt hiszem, nemzetünk, a fiatal erőttől pezsgő nép – mint azt Széchenyink nevezte – meg fogja tenni mindazt, amit a világ bármely nemzete ily körülmények között megtenne.” (Gorove, 1867. december 16. KN 1865/68. VI. kötet, 171–172. o.)

A számok valóban dinamizmust mutatnak. A beruházások 1867 és 1873 között elérték a 800-900 millió forintot, a tőkeállomány meghatszorosodott, nőtt a gabonatermelés és a -kivitel, a szén- és vasérctermelés, 170 új ipari részvénytársaságot és 552 hitelintézetet alapítottak, több mint 4000 kilométer új vasútvonal épült, jórészt magánerebből, de a kamatbiztosítás révén állami támogatással. Mindebben a jó világgazdasági konjunktúra mellett az állami költségvetés is fontos szerepet játszott, az 1869-es tőzsdé- és hitelválság idején pedig a kormány jelentős összegekkel sietett a bajba jutott vállalatok segítségére.²

Az 1867-et követő évek tapasztalatai tehát igazolni látszottak az előfeltevéseket, és nemcsak a gazdaságban: a kiegyezés után óriási léptekkel zajlott a nemzeti liberálisok reformkorban kidolgozott társadalomátalakító programjának, a „nemzeti polgárosodásnak” a végrehajtása. A nagy reformokban – a nemzetiségi kérdés vagy az egyház és az állam közötti viszony újrendezésében – már korábban is mutatkoztak nehézségek, de a gazdaságpolitikával kapcsolatos kételyek csak 1873-tól jelentkeztek.

Az államháztartás évről évre növekvő hiánya volt az a jel, amely a költségvetéssel addig nem sokat foglalkozó politikusok figyelmét a gazdaságpolitikára irányította.³ Az év elejétől az egyensúly úgy vált a politikai viták központi témájává, hogy az átfogó előfeltevések – ha tetszik, a Gorove által is megidézett „tudomány” igazságai – is kérdéssé váltak.

A viták egyik jellegzetes pontja volt az „elvszerűség és/vagy célszerűség” politikai dilemmája: mennyire lehetséges a liberalizmus értékrendje, társadalomszemlélete, jövőképe, politikafelfogása, gazdaságfilozófiája alapján kormányozni, mennyire kell, illetve lehet a társadalomátalakítás eredeti programjához ragaszkodni vagy azon a körülmények szorításában változtatni. A politika szereplői ezért nemcsak az elvek közötti választásként, hanem gyakran a doktrinerség/pragmatizmus – a szövegekörnyezettől függően persze változó tartalmú – ellentétpár mentén értelmezték útkeresésüket. Gondolkodásuk kereteit egyfelől az elvek (azaz a liberális doktrína Európa nagy részén éppen uralkodó változata), másfelől a politikai gyakorlat során közvetlenül érzékelt tapasztalati tényekből adódó kényszerek határozták meg.⁴

Az álláspontokat a társadalom- és politikaelméleti felfogások mellett természetesen pártpolitikai megfontolások is alakították. Ebből következően a vitáknak volt a párttagoltságból eredő dimenziója is; mint ez lenni szokott, az „üléspont” – azaz a párthovatartozás – befolyásolta, olykor még akkor is meghatározta a konkrét kérdésben kialakított álláspontot, ha a korabeli párttagoltságot létrehozó törésvonal nem a társadalom- és gazdaságpolitikai felfogások különbségéből, hanem az Osztrák–Magyar Monarchiában tetet öltő államszövetséget, illetve – kisebb részben – a Magyar Királyság alkotmányos

² A részletekről lásd *Katus* [1979] 914–929. o.

³ A fiskális politika napirendre kerüléséhez hozzájárulhatott az is, hogy az újonnan alapított számvevőszék 1872 végén kezdte el közzétenni az előző évek zárszámadásait.

⁴ Az 1870-es évek politikai vitáinak teljesebb feldolgozásához lásd *Schlett* [2006].

rendjét megalapozó közjogi törvények eltérő megítélésből következett. A többséget alkotó Deák-párt a kiegyezési törvényeket védte, az ellenzék mérsékelt szárnya, a balközép az államszövetség fenntartása, de annak tartalmát, intézményeit meghatározó „szerződés” módosítása, a radikális szárny, a szélsőbal pedig az ország teljes szuverenitásának megteremtése mellett lépett fel. A kérdés tehát nemcsak az volt, hogy mely iskola tanai alapján, milyen politikai eszközökkel és költségekkel, milyen preferenciák alapján lehet megoldani a fiskális problémát, hanem az is, hogy a pénzügyi válság rendezésére tett erőfeszítések magukban foglalják-e az alkotmányos berendezkedés módosítását vagy megváltoztatását. Látni fogjuk azonban azt is, hogy a viták a mi a teendő kérdésében nemcsak a pártok között, hanem az egyes pártokon belül is fellángoltak. Nem meglepő ezért sem az érdekek és a velük összefüggő valóságértelmezések ütközése, sem az, hogy a vitákban a különböző – szakpolitikai, ideológiai és tisztán pártpolitikai – szempontok szinte szétszálazhatatlanul összekeveredtek. A diskurzus több rétege közül az idő előrehaladtával éppen az utóbbiak váltak meghatározóvá, és a küzdelmek két év alatt a politikai tagoltság átszabásához vezettek.

Bocsássuk előre következtetésünket: a pártstruktúra átalakulása a pénzügyi válságnak nemcsak következménye, hanem az államháztartás rendezésének az egyik legfontosabb feltétele is volt. Az 1873 januárjától induló vita már kezdetben sem korlátozódott az államháztartásra, hanem gyorsan kiterjedt a politikai berendezkedés, a parlamentarizmus, majd a párttagozódás alapkérdéseire. Két és fél év alatt két kormányváltásra kerül sor, szakadás következik be a kormánypártban és a nagyobbik ellenzéki pártban, a Balközép Pártban is, majd – közel egyéves vajúdás után – megtörténik a két csoportosulás zömének fúziója, s így jön létre az azután három évtizeden keresztül kormányzó Szabadelvű Párt, élén a balközépről érkező Tisza Kálmánnal.

A pénzügyi nehézségek észlelése tehát egy hosszantartó politikai átalakulás kezdetét jelezte. Ennek során változott a „baj” súlyosságának megítélése, a probléma természetének értelmezése, és egymással versengő gazdaságpolitikai, majd politikai alternatívák fogalmazódtak meg. Módosult a meghatározó politikai szereplők magatartása – és a politikai gondolkodás is. A politikai elit jelentős csoportjai felülvizsgálták az 1867-es átalakulásra vonatkozó előfeltevéseiket, prioritásaikat, cselekvési lehetőségeiket.

Elemzésünk először a válság észlelésének és értelmezésének szakaszait mutatja be, majd a megoldáskeresés lépéseit és a döntés megszületésének folyamatát vesszük szemügyre.

A probléma észlelésének és értelmezésének szakaszai

A kultúrállam hívei és a takarékoság apostolai. Mekkora a baj?

1873 januárjában – még hónapokkal a pénzügyi összeomlás előtt – a paritásos alapon összeállított, a pártmegosztás mellett a kormánypárton belüli véleménykülönbségeket is leképező pénzügyi bizottság súlyos problémának ítélte az egyensúly megbomlását. A tetsület előadója, Széll Kálmán⁵ bírálta a költségvetés tervezetét, és fordulatot javasolt a pénzügypolitikában:

„[...] állami bevételeink mai állapotuk mellett [...] a rendes kiadások összegét fedezni nem képesek. Ez képezi a helyzetnek kedvezőtlen voltát; ez képezi a helyzet komolyságát. [...] Általános szükséglet és meggyőződést vélek constatálni, midőn azt állítom, hogy az ország belkérdései

⁵ (1843–1915) A korszak egyik vezető gazdaságpolitikusa, a Deák-párt befolyásos tagja, a pénzügyi bizottság előadója.

között ma égetőbb, sürgetőbb és fontosabb nincsen, mint államháztartásunk rendezésének ügye [az], hogy egy biztos, határozott és rendszeres finansziális politika alapjai lerakassanak.” (Széll, 1873. január 18. KN 1872/75. III. kötet, 102–103. o.)

Ennek érdekében az erők összeszedését, áldozatvállalást, erélyt, elszántságot ajánlott, vagyis a helyzet reális felmérését, takarékossgot és adóemelést, később megpendítve az igazgatási költségeket csökkentő „gyökeres *administrationalis* reform” javaslatát (Széll, 1873. január 31. KN 1872/75. III. kötet, 365–373.), ami a takarékossg jelszavával összekapcsolva a következő években a rendszerváltoztató programok kedvelt kiindulópontja lett. A gazdaságpolitika alapvető céljait és előfeltevéseit azonban nem kérdőjelezte meg. Szerinte ugyanis 1867-ben az ország két út között választhatott, és az akkori döntés ma is helyesnek ítélnélhető:

„[...] szorítokozni az államháztartásnak megállapításában teljesen önerejére, folyó jövedelmeinek akkori állapotára, és ehhez mérni mindazt, amit évről-évre beruházásokra, az állam-igények kielégítésére, az állami intézmények és szükségletek tovább fejlesztésére fordítani akart; vagy pedig idegen tőkének segítségével nagy mérvű beruházásokat tenni, a szükségletek egyéb terén is terjeszkedni, nem tartva mindig és mindenben magát az államnak amúgy is fokozódó jövedelmeinek mérvéhez és határához. [...] azon irány egészében és nagyban, melyet ezen cél elérésére követtünk, az egyedüli útnak mutatkozott arra, hogy haladásunk biztosíttassék.” (Uo.)

A pénzügyminiszter és a felszólaló kormánypárti képviselők többsége is az adósságok árán gyors gazdasági és társadalmi fejlődést hozó kulturállami program folytatása, a növekedésre orientált költségvetés elfogadása mellett tette le a voksát. A miniszter, Kerkapoly Károly⁶ szerint a megkezdett út „complettirozása, kiegészítése, ami még ma töredék, annak befejezésre vitele: annak idejében ennek az országnak nem megromlására, de felvirágzására fog vezetni.” (Kerkapoly, 1873. január 18. KN 1872/75. III. kötet, 108. o.) Az első reformnemzedékhez tartozó, gazdasági tárcákat vezető Gorove István az előző hat év sikereinek fényében elutasította a radikális irányváltást, mert azzal

„[...] kimondanók egy bizonytalan, talán hosszú időre, fejlődésünk, előhaladásunk lehetetlenségét, mit is a legnagyobb politikai hibának tartanék. Részemről nyíltan megvallom: nem tartom finansziális helyzetünket olyanannak, amely a nemzetet csüggedésre, politikánkat mozdulatlanságra, államháztartásunkat kislelkűsége kárhozthatná. [...] Nekünk alkotásainkat folytatnunk kell.” (Gorove, 1873. január 20. KN 1872/75. III. kötet, 127. o.)

Hasonló szellemben szól a politikai pályáját ugyancsak a reformkorban kezdő Pulszky Ferenc, a „nagyságra vezető” út mellett téve hitet. Ennek alternatívájához a nemzethalál toposzát társítva élesen elutasítja, „filléreskedésnek” nevezi a takarékossgot ajánló pénzügyi bizottság véleményét (Pulszky, 1873. január 21. KN 1872/75. III. kötet, 148. o.). Élénk tetszésznyilvánítás fogadta a tudós Kautz Gyula nemzetközi példákra és a „modern fináncstudományra” hivatkozó, a gazdaság dinamizálása mellett érvelő fejtegetéseit, aki az ellenzék kritikáját indokolatlannak, szakmailag megalapozatlannak tartotta, és azt – saját helyzetértékelésének s persze értékválasztásának megfelelően – szintisztán pártpolitikai érdeke, a Deák-párt megbuktatásának szándékára vezette vissza (Kautz, 1873. január 21. KN 1872/75. III. kötet, 157–165. o.).

E motiváció kétségtelenül megjelent a gazdaságpolitika ellenzéki bírálatában. A szélsőbal álláspontja megszokott módon totális: a kormánypolitika egészét, a dualizmus rendszerének politikai alapjait érintette, a fiskális gondokat az 1867-ben választott tévút szük-

⁶ (1924–1891), közgazdász, 1870–1873 között pénzügyminiszter, azt követően a budapesti egyetemen az államtan tanára.

ségszerű következményének tekintette. Pártja vezérszónokaként Helfy Ignác egyenesen katasztrofálisnak ítélte a helyzetet, és a megoldást mindenekelőtt Magyarország önrendelkezési jogának visszaállításában, továbbá a drága centralizáció helyett az olcsó önkormányzatban és a helyes gazdálkodásban látta, „ami viszont ettől a kormánytól nem várható” (Helfy, 1873. január 20. KN 1872/75. III. kötet, 121–126. o.).

A balközép kritikája éles ugyan, ám nem a rendszer egészét érintette. Szónokai bírálták a kormányt, de nem látták annyira súlyosnak a gazdaság helyzetét, mint a radikális ellenzék. És ami talán fontosabb: egyetértettek a kormánypárttal abban, hogy az „alkotásokat” folytatni kell – igaz, a „túlzások” lefaragásával.

A mérsékelték egyik vezére, Ghyczy Kálmán szakpolitikai kérdéssé kívánta változtatni az értékekről, általános célokról folyó vitát. Kritikája a kormány helyzetértékelését, az alapjukul szolgáló számok helyességét vonta kétségbe. Az általa használt adatok valóban lényegesen eltértek a pénzügyminiszterétől. Ez azonban nem meglepő, hiszen mint a vita későbbi fázisában felszólaló Zichy Antaltól is tudjuk: „a politikának más aritmetikája van, mint más közönséges embernek” (Zichy, 1873. február 26. KN 1872/75. V. kötet 122. o.). Korrekciós javaslatai nem mentek túl a pénzügyek „valóságos állásának” feltárásán, s a takarékossgot, a kölcsönök óvatos felvételét, esetleg az adók emelését tartalmazzák (Ghyczy, 1873. január 24. KN 1872/75. III. kötet, 219. o.).

A mérsékelt ellenzék több tagjának hasonló szellemű felszólalása tehát nem igazolta Kautz feltevését, hogy a bíráló csupán a kormánybuktatás szándékából fakadt. Igazat kell adnunk az egyik Deák-párti képviselőnek:

„A költségvetési vita rendezett viszonyok közt, többnyire hatalmi párbaj; a mi jelenlegi viszonyaink közt nem ily természetű. Mi nekünk van egy közös ellenségünk, ez a pénzügyi chaos, mely ellen a minisztérium, a jobb és baloldal egyaránt küzd.” (Máriássy, 1873. január 23. KN 1872/75. III. kötet, 203. o.)

Az álláspontok tényleg nem illeszkedtek mindenben a kormány és az ellenzék közötti törésvonalhoz; a többségi párt képviselőinek egy része sem fukarkodott a bírálattal. A liberálisokkal már a reformkorban is vitázó Zsedényi Ede a feleket nem is a párthovatartozás, hanem a realizmus és az illuzionizmus ellentéte alapján különböztette meg. Felvilágosította azt a kormánypárton belül kirajzolódó törésvonalat, amely két évvel később a Deák-párt szakadásához vezetett. Kritikája élesebb és radikálisabb volt a mérsékelt ellenzékénél, mert beszédében megjelent a „rendszer” – azaz a fejlesztő állam koncepcióját tükröző gazdaságpolitika – bírálata.

„Midőn a valódiság a jámbor óhajtások légvárai ellen küzd, a kötelessége a tisztelt háznak [...] az ország színe előtt férfias nyíltsággal ellenezni az eddigi rendszert, minthogy az eddig követett út [...] nem biztosítja államháztartásunkban a kiadások és bevételek közti súlyegyenlet, hol pedig a kiadások tartósan túlhaladják a bevételeket, ott mint a magán, úgy az államháztartás süllyedése elkerülhetetlen.” (Zsedényi, 1873. január 20. KN 1872/75. III. kötet, 137. o.)

A szónok az elmaradottság felszámolásának más útját ajánlotta, mint amit a kormány 1867-től követett. Az egyensúly helyreállítása érdekében a már megkezdett beruházások befejezéséhez sem új kölcsönt, inkább az állami vagyont eladását és a lehető legnagyobb mértékű takarékossgot javasolta. A gazdaságpolitika radikális megváltoztatásának, a kulturális program feladásának igényét mások azonban ekkor még nem fogalmazzák meg.

A költségvetési tervezetet az országgyűlés nagy többséggel elfogadta, a balközép együtt szavazott a kormánypárttal. Az ezt követő részletes vita sem hozott fordulatot a pénzügypolitikában, sőt a képviselők a szokásos módon – pártállásra tekintet nélkül – újabb és újabb követeléseket fogalmaznak meg, és sokszor el is érik a kiadások növelését. Általá-

nosságban nem vitatják az állami szerep korlátozásának és a takarékoságnak a szükségességét, ám az elvi nyilatkozatokat többnyire „de” követi.

A képviselők többségének kulturállami elkötelezettségét leglátványosabban a vallás- és közoktatási minisztérium költségvetésének nyolc teljes ülésnapot kitöltő vitája tanúsítja. Az előző évinél mintegy harmadával magasabb előirányzatot senki sem sokallta, sőt többen még ezt is kevesellték. Az ellenzéki Schvarcz Gyula egyenesen a szabadelvűséget kérte számon a krajcároskodókon, és velük szemben nagyobb bátorságra bízta a minisztert. Támogatásáról biztosította Trefortot a „takarékoság apostolaival” szemben, „akik különösen krajcároskodásban, filléreskedésben keresik a hazafiságot” (Schvarcz, 1873. február 25. KN 1872/75. V. kötet, 80.).

A sokat emlegetett, de a gyakorlatban nem követett takarékoság tehát a képviselők ellenállása miatt sem volt alkalmas a hiány csökkentésére – s ez áll a költségvetés egészére is. A végszavazáshoz közeledve az ellenzéki Horn Ede szavá is tette, hogy a részletes vita eredménye nem felelt meg az általános vita által keltett reményeknek: a hiány nem csökkent, sőt néhány százezer forinttal a tervezettnél még nagyobb is lett. Ezen csak a bevételek növelése segíthet, aminek fő eszköze szerinte – a további ötletek, például az állami tulajdon elidegenítésének elvetése után – az adóemelés (Horn, 1873. március 11. KN 1872/75. VI. kötet, 47–48. o.). S bár az országgyűlés utasította a kormányt, hogy alapos tanulmányozás után nyújtson be javaslatot a „rendszerváltoztatásra”, ezen belül „az egész közigazgatási rendszer gyökeres szabályozására” (Széll, 1873. február 3. KN 1872/75. IV. kötet, 14. o.), aktuálisan csak az a kérdés várt eldöntésre, hogy az ambiciózus célok folytatásához szükséges fedezet biztosításának az adóemelés vagy pedig további kölcsönfelvétel legyen-e az ára.

Az adókban a kormány óvatos, igen mérsékelt emelést javasolt. A szélsőbal még ennek is élesen ellene fordult, s képviselője, Irányi Dániel nem titkolta, hogy ebben nemcsak elvi, hanem politikai szempontok is vezérelték.

„A nép, melynek képviselői vagyunk, az utolsó 3 esztendő csapásai következtében ínséget szenved [...]. Gondoljanak önök, uraim, mikor szavazati céduláikat a ládába vetendik, vissza azon napra, midőn választóik előtt azok kívánságait meghallgatták; és gondoljanak előre azon napra is, midőn két év múlva sáfárkodásaikról számot fognak adni. A kormány pedig fontolja meg jól, hogy a népnek, valamint erszénye, úgy béketűrése sem kimeríthetetlen.” (Irányi, 1873. március 15. KN 1872/75. VI. kötet, 81. o.)

Az álláspontok a hosszas adóvitában sem csak a pártok megoszlását, hanem a pártokon belüli véleménykülönbségeket is tükrözték. Néhány kormánypárti képviselő is a kormányjavaslat ellen szólt. Az adótörvények elfogadásával az 1873. évre tervezett hiány alig csökkent, így a költségvetési végszavazás egyben felhatalmazást adott további hitelfelvételre.

Nem jelzett gazdaságpolitikai irányváltást a meglepően korán, 1873. május 21-én benyújtott 1874. évi költségvetési javaslat sem, noha a bécsi tőzsde néhány nappal azelőtt omlott össze, s éppen ezért csak a kiadási tervezetet bocsátották vitára, a fedezet tárgyalását elhalasztották. A pénzügyminiszter a bírálóakra válaszolva – sorozatos rossz terméseredmények és az országot sújtó kolerajárvány⁷ miatt nem alaptalanul – az „idők járásának” változásairól, a „gondviselésről”, a „szerencsétlenségről” elmélkedett. Azt viszont elismerte, hogy a célszerűségi szempontok, ha nem is írják felül, de korlátok közé szoríthatják a korábbi gazdaságpolitikához kapcsolt elvszerűséget. A kilátásba helyezett korrekció azonban sem elvi jellegű, sem radikális nem volt. Az adott helyzetben – tekintet nélkül az országot

⁷ Az utolsó „középkori típusú” demográfiai katasztrófa 1872 és 1874 között sújtotta az országot, amit egyes vidékeken éhínség is kísért. E két évben a halálozások száma félmillióval volt több az évtized „normális” éveinek átlagánál (Katus [1979] 1120–1121. o.)

sújtó csapásokra, az egész Európát érintő gazdasági válságra – az előremenekülést tartotta lehetséges útnak (Kerkapoly, 1873. június 19. KN 1872/75. VII. kötet, 136–139. o.). Ez – mint nemsokára kiderült – újabb, minden korábbinál nagyobb kölcsön felvételét jelentette annak ellenére, hogy a hitelfeltételek jelentősen romlottak.

A szakmai felkészültséget, a retorikai képességeket tekintve színvonalasnak mondható vitának a költségvetési törvényben megmutatkozó eredménye csekély maradt. A kormánypárt és az ellenzék is sokszor hangoztatta ugyan az eladósodás veszélyeit, megjelent a korrekció, a mértéktartóbb tervezés, a takarékoság és az áldozatkészség igénye, de a konkrét javaslatok és döntések hatására a költségvetési hiány nem csökkent. Úgy tűnik tehát, hogy 1873 tavaszán a veszélyérzet még nem volt elég erős a jelentősebb változtatásokhoz. A „rendszerváltoztatás” javaslata a nemzeti radikális programon túl csak sporadikusan bukkant fel, s akkor is konkrét tartalmak nélkül. A bírálatokban, kormánypárti képviselők felszólalásaiban is felsejlő alternatív megoldásokat a többség elutasította. A Deák-párt nagyobbik részét maga mögött tudó kormány csekély módosításokkal folytathatónak ítélte a hat évvel korábban megkezdett utat, továbbra is a kultúrállami törekvéseknek adva prioritást.

Rendszerváltoztatók vagy konzervatívok? Viták a kultúrállami programról

Az országgyűlés hosszabb szünet után, ősszel folytatta munkáját, de ekkor már alaposan megváltozott körülmények között. Nyáron a fizetőképesség megőrzése érdekében – súlyos feltételekkel – 153 millió forintos kölcsönt kellett felvenni, mivel világhossá vált, hogy csupán 1874-ben a tervezett 15 millió forintos kölcsönnek a többszöröse szükséges (Széll, 1873. november 25. KN 1872/75. VIII. kötet, 79–82. o.). Most már a pénzügyi bizottság többségi, kormánypárti nézeteket tükröző véleménye szerint is az államcsőd veszélyének elhárítása volt a tét. Ezzel a mérsékelt ellenzék is egyetértett, de – jól mutatva a politikai klíma megváltozását – elutasította a hitelfelvételről szóló törvényjavaslatot. Egyedül maradt véleményével a lemondás előtt álló pénzügyminiszter, aki a helyzet súlyosbodását elismerve a csődveszély okozta pánikból, illetve a politikai szándékokból eredő radikális irányváltoztatással és a rendszerváltoztatás mind inkább általánossá váló igényével szemben érvelt:

„[...] nehogy keresve az okot ott, ahol az nincs, észrevétlenül hagyjuk ott, ahol valóban van.” (Kerkapoly, 1873. november 25. KN 1872/75. VIII. kötet, 89. o.)

A figyelmeztetés nem volt alaptalan. Egyre nőtt azok tábora – beleértve a kormánypárt több, jelentős súllyal rendelkező személyiségét is –, akik a kialakult helyzetet nem pénzügyi, hanem „rendszerválságnak” tekintették. 1873 novemberében a gyökeres változás igényét fogalmazták minden oldalon, beleértve azokat a Deák-párti képviselőket is, akik – mondhatni – fogcsikorgatva szavazták meg a kormány előterjesztéseit. A bajokat a kiegyezésből eredeztető közjogi ellenzék rendszerváltoztató programja mellett megjelentek új javaslatok is, amelyek némelyike a kiegyezés óta követett kultúrállami program, illetve a liberális alkotmányosság elveire felépített politikai rendszer alapjait érintő, mélyreható átalakításban látta a válságból kivezető utat. Ezek az elképzelések persze különböző elvekre és politikai érdekekre épültek, így a válság és a megoldás természetét is különbözőképpen ítélték meg, jól mutatva a politikai gondolkodás egyik fontos jellegzetességét: a diagnózis és a terápia között nem egyirányú a kapcsolat. Mert ahogy a jövőkép nem független a valóságértelmezésektől, úgy a helyzetértékelés sem volt független a jórészt a jövőkép által meghatározott nézőponttól.

Négy hónap alatt megváltoztak az elképzelések, radikálisan átalakult a politikai szereplők egymáshoz fűződő viszonya, önmeghatározásuk és ellenségképük. Átforrósodott a politikai klíma; kimondva-kimondatlanul az 1867-ben megkezdett út folytathatósága vált kérdésessé. 1873 őszétől a diszkusszió középpontjába – mint Széll Kálmán ironikusan megjegyezte – a „pillanatnyi helyzethez sokkal alkalmasabb” pénzügypolitika helyébe a „zászlóbontások körül folytatott nagyon érdekes” vita került (Széll, 1873. november 26. KN 1872/75. VIII. kötet, 134. o.). Erdemes ezt alaposabban szemügyre venni, mert itt jelentek meg a párttagoltság átalakulásához vezető dilemmák, és itt ragadhatók meg azok a motívumok, előfeltevések, értékválasztások, amelyek a bekövetkező „rendszer-változtatásnak” – valójában a pártrendszer átalakulásának – a tartalmát meghatározták.

Az akkor már egy éve tartó költségvetési vitában a fordulópont Sennyey Pál nagy figyelmet kiváltó és később gyakori hivatkozási ponttá váló beszéde volt, amely a rendszerváltoztatás új felfogását körvonalazta. A kor egyik vezető politikusának számító, pártpolitikai értelemben a konzervatívok közé tartozó, komoly kormányzati tapasztalatokkal rendelkező Sennyey ugyanis nem a kiegyezés által létrehozott közjogi rendszer, hanem az addig követett gazdaságpolitika, sőt a liberális mozgalom eredeti kultúrállami programjának alternatíváját kereste: „Ami a jövőt illeti, én egyenesen bevallom, hogy a leggyökeresebb orvoslás szükségét látom” – mondta (Sennyey, 1873. november 25. KN 1872/75. VIII. kötet, 92–94. o.). Az államháztartási egyensúly megteremtésére a kiadások radikális csökkentését javasolta – mert úgy ítélte meg, hogy adóemeléssel csak „végtelenül lassú” hatást lehetne elérni –, mégpedig a közigazgatás hatékonnyá tételével és az általa nélkülözhetőnek vagy idő előttinek tartott „kívánatok” leépítésével. A redukció számára nem egyszerűen takarékoságot jelentett, hanem az 1867-ben választott „rendszer” feladását.

„Hogy további áldozatokat követelhessünk a nemzettől: szükséges, hogy közigazgatásunkat rendezzük olyképp, [...] hogy fölülről adjunk példát a nemzet polgárainak arra nézve, miként csak a rend, a szorgalom és takarékoság azon tulajdonságok, amelyek bennünket e bajokból kivezethetnek. [...] vannak olyan költségek, amelyek reductiót nem tűrnek; de ezeken kívül [...] a reductiókban azon mértékig kell mennünk, míg az egyensúly helyre lesz állítva. Igenis, nélkülözni fogunk kívánatokban, nélkülözni netalán élvezetekben, nélkülözni kedvenc eszméknek, kedvenc reformoknak valósításában; de ha nélkülözünk: nélkülözni fogunk azon öntudatban, hogy az utódok és az utókor annál fokozottabb erővel fogja valósíthatni mindazt, amire a jelenlegi kornak anyagi és némi tekintetben szellemi ereje is egészen elégségesnek [nem] bizonyult.” (Uo.)

Ellenállásra Sennyey bizonyára számított saját pártja részéről is mindkét kérdésben. Egyrészt köztudott volt, hogy a közigazgatás rendezését az ellenzék mindkét csoportja által támadott és a Deák-párt egyes csoportjai által is csak fél szívvel védett közigazgatási centralizációval, az önkormányzatiság visszaszorításával gondolta el. Másrészt azok a kívánalmak, eszmék és reformok, amelyek háttérbe szorítását igényelte, elsősorban a Deák-párti és ellenzéki liberálisok „kedvencei” voltak. Ez magyarázhatja, hogy igyekezett e követelményeket mintegy kiemelni a liberális/konzervatív törésvonal hatálya alól, és az ideológiai viták fölé emelkedő, az eltérő elvek feladása nélkül követhető össznemzeti érdekként mutatta be, amelyeknek nem az érvényesítése, hanem az elhanyagolása fenyegeti az alkotmányosságot. Új párt alapítását a helyzet komolyságára hivatkozva már csak ezért sem helyezett kilátásba.

„Hallottam több oldalról conservatív irányról, conservatív takarékoságról. Uraim, e szójáték értelmét teljesen felfogni nem vagyok képes; conservatív takarékoságot, liberalis takarékoságot én érteni képes nem vagyok. Én csak azon hazafiúi takarékoságot értem, [...] amely lemondva előítéletekről, lemondva kedvenc eszmékről, megadja a hazának azt, ami okvetlen szükséges, és e téren áldozatokat követel, de azon túl nem megy, mert nem mehet.

„E takarékoság mottója olyan, melyet én szívesen elfogadok, szívesen írok a conservatívek zászlójára, és meg vagyok győződve, hogy e zászló alatt megnyerem a nemzet többségét. [...] De sokkal komolyabbnak tartom e pillanatot, sokkal szentebb előttem az orvosság módja és szüksége, semhogy én e zászlót harcba akarnám vinni. Köztünk szeretném kitévni, mint a közegyetértés azon jelvényét, mely körül mindnyájan sorakozhatunk anélkül, hogy elveinkből fölládoznánk bármit is. [...] Vannak, kik, midőn hangoztatjuk gazdálkodási rendszerünk változtatását, abban alkotmányosságunk, parlamentáris rendszerünk elleni támadást keresnek. Tisztelt ház! Én határozottan kijelentem, hogy – véleményem szerint – a segítség csak alkotmányos, csak parlamentáris úton történhetik. De más részről kénytelen vagyok bevallani, hogy int az idő: int az idő arra, hogy rendet hozzunk pénzügyeinkbe; mert meg vagyok győződve, hogy ha év év mellett azon kényszerhelyzetbe jövünk, hogy novemberben vagy fizetésképtelenség, vagy drága kölcsön közt kell választanunk: az alkotmányosságot és parlamentáris rendszert oly veszélybe ejtjük, többet mondok, ami ennél föllebb áll előttem: a magyar hazát, a magyar államot, melytől nehezen fogjuk azt megmenteni.” (Uo.)

A gyakori érzelmenyilvánítással kísért beszédet élénk disputa követte. A szónokok többsége a felszólalást Sennyey kijelentése ellenére zászlóbontásként értelmezte, a kormánypárt felbomlasztására irányuló lépésnek, a liberalizmus és a konzervativizmus közötti harc nyitányának. A gazdaságpolitikai vita így eminensen a politikai értékekről, a jövőképről folytatott vitává változott. Ezt természetesen nem a fogalmak tisztázására törekvő elméleti diskurzusként, hanem az átalakulóban lévő pártok közötti törésvonalak tartalmi meghatározására irányuló kísérletként, azaz önmeghatározásként, illetve az ellenségkép megalkotásaként, stigmatizációként foghatjuk fel. A beszédek csak nagyon áttételesen érintették a gazdaságpolitikát, nem rajzolódott ki világosan sem a „liberális”, sem a „konzervatív” gazdasági felfogás. Sennyey fellépése viszont nagy jelentőségű volt a pártstruktúra átalakulásnak folyamatában.

E vita másik fontos szónoka, Tisza Kálmán óvatosan reagált a gyökeres változást igénylő javaslat filozófiai-politikai tartalmára. Mindenesetre ő is zászlóbontásnak tekintette, s mivel a takarékoság még nem politika, részletesebb programot várt:

„A takarékoság mellett csak tudjam, hogy minő kedvenc eszmék azok, melyeknek föl kell áldoztatniok. [...] De egész horderejét ezen nyilatkozatnak megítélni mindnyájan csak akkor fogjuk, [...] midőn a takarékoságon kívül még egyebek is ki lesznek írva azon zászlóra. [...] azon – szerintem – nagy elv kimondásában, hogy elvek fölládozása nélkül is lehet bizonyos hazafiúi célokra közreműködni: üdvözlöm őt.” (Tisza, 1873. november 26. KN 1872/75. VIII. kötet, 114–115. o.)

Mások azonban nem voltak ilyen aggályosak, és a saját politikai céljaik által meghatározott keretben értelmezték Sennyey valóban kétértelműségekkel megtűzdelt nyilatkozatát. A kormánypárti liberálisok éles elutasítással reagáltak. Tarnóczy Gusztáv szerint ez a beszéd egy konzervatív pártprogram meghirdetése volt, ami reményei szerint az eddig megosztott liberálisok összefogásához vezet. Arra számított, hogy

„[...] ezen fellépés elég lesz arra, hogy azon válaszfalat, mely az ország kárára a rokon-elemeket elválasztja, [...] le fogja végképp dönteni, és hogy azon elemek, melyek együvé tartoznak, sorakozni, és egy nagy mérsékelt szabadelvű párttá fognak alakulni, és akkor, de csak akkor lesz egy erős párt, s ennél fogva erős kormány, amire az országnak szüksége van.” (Tarnóczy, 1873. november 26. KN 1872/75. VIII. kötet, 106–107. o.)

Horvát Boldizsár korábbi igazságügyi miniszter, a nemzedék egyik legelkötelezettebb reformere éles szavakkal lépett fel Sennyey ellen, az eredeti kulturállami program s az ekként felfogott liberalizmus védelmében. A helyes gazdálkodás, a jó közigazgatás, előítéleteink leküzdése és kedvenc eszméink fölládozása – mondta – nem a konzervatívok

privilegiuma, hanem része a liberális elveknek is. Horvát a konzervativizmust az arisztokratizmussal azonosítva azt a haladás ellenségének, az elmaradottság védelmezőjének, s ha jól értjük utalását, a nemzeti önállóság ellenfelének is tekintette. E nézetekkel szemben egységes liberális párt alakítását – a Deák-párt megtisztulását, a közjogi törésvonal által megosztott rokon elemek egyesülését – javasolta, hogy a „regeneráció nagy művét” folytatni lehessen.

„Egy kormánynak nem nyújt biztos támaszt oly majoritás, mely heterogén elemek mesterkélt összefűzése által alkottatik. Egy kormánynak biztos támasza csak oly majoritásban van, melyet a rokon elemek természetszerű egyesülése hoz létre. [...] én azt hiszem, hogy közel van ezen egyesülésnek napja.” (Horvát, 1873. november 26. KN 1872/75. VIII. kötet, 128. o.)

A Deák-párti liberálisok tehát Sennyey „rendszerváltoztató” programjával a pártstruktúra átalakításának programját állították szembe, ami egyfelől a „konzervatívoknak” a kormánypártból való kizárását, másfelől viszont a más pártban – értelemszerűen a balközépben – lévő „liberálisokkal” való egyesülést feltételezte.

Hogyan kerülhető el a parlamentarizmus Mohácsa?

A vitának ebben a szakaszában a jó kormányzáshoz szükséges biztos politikai háttér, egy egységes kormánypárt megteremtésének igénye is napirendre került. Az előbb említett Tisza-beszéd jelentőségét éppen ennek az új témának az éles exponálása adta. Tisza Kálmán nem pénzügyi, hanem politikai alternatívát fogalmazott meg: a pénzügyi válság megoldásának előfeltétele a kormányzati-politikai válság megoldása. Ez azonban többet jelent a személyi összetétel változásánál. A szónok nem a személyes, nem az erkölcsi, hanem a politikai felelősséget kérte számon a kormányon. Általános követelményként fogalmazta meg maximáját:

„Én azon meggyőződésben vagyok, miszerint nem szabad, hogy a kormánynak célja legyen a hivatalban maradás; valamint nem szabad, hogy az ellenzéknek célja legyen a hivatalba jutás. Mindegyik: az egyik a kormányban maradást, a másik a kormányra jutást eszköznek tartozik tekinteni arra, hogy azt, amit helyesnek tart: kivihesse; mit helytelennek tart: meggátolja.” (Tisza 1873. november 26. KN 1872/75 VIII. kötet, 113. o.)

A fennálló kormányt azzal vádolta Tisza, hogy a hatalmat nem az ország előtt álló feladatok megoldására használta, és mivel egyetlen céljának a kiegyezés változatlan fenntartását tekintette, elutasította az ellenzékkel való együttműködést, azt a

„[...] más parlamentáris országokban mindenütt gyakorlatilag elismert tételt, hogy bizonyos meghatározott hazafiúi célokra lehet közreműködni a kölcsönös elvek föladása vagy megsértése nélkül.” (Uo.)

A képviselőházban mindenki értette, hogy Tisza ezzel kinyilvánította készségét a kormányzati felelősség vállalására. A lépés fontosságát mutatja a kormánypárt Sennyeyt támogató részéhez tartozó Somssich Pál beszéde is, amely minden pártra kiterjedő nemzeti összefogást javasolt három nagy feladat megoldására, az államháztartás rendezésére, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás újraszervezésére (Somssich, 1873. november 26. KN 1872/75 VIII. kötet, 116. o.). Somssich azonban nem értette meg pontosan – de az sem kizárt, hogy a hosszú politikusi múlttal rendelkező képviselő szándékosan értette félre – Tisza ajánlatát. Az ugyanis nem az ideiglenes, néhány ügyre vonatkozó összefogást javasolta, hanem a cselekvőképes kormányzáshoz szükséges új, erős és egységes párt létrehozását. Igaz viszont, hogy Tisza nyitva hagyta a kérdést: miként teremthető

meg az erős kormány és a „biztos támasz” a parlamentben a Deák-pártot és a Balközép Pártot elválasztó „elvek föladása vagy megsértése”, azaz a közjogi törésvonal hatásának kiküszöbölése nélkül. Talán azért, mert erre még nem volt válasza.

Beszédét követően nem a pártok közeledése, hanem a két nagy párt egymás elleni harca és ugyanakkor bomlása kezdődött el. A „rokon elemek” egymásra találásához fel kellett oldani az őket elválasztó ellentétet, illetve világossá kellett tenni azt a törésvonalat, amely a majdani új kormánypártot a majdani ellenzékthől elválasztotta. A pártrendszer átalakulását máshol mutattuk be részletesen [*Schlett* (2006)], itt csak a megértéshez nélkülözhetetlen események jelzésére szorítkozunk.

A pártok „újracsoportosulásának” nehézségeit világítja meg az 1873. decemberi összecsapás. A kormánytöbbséghez, illetve a mérsékelt ellenzékhez tartozó képviselők indulatos szóváltása a pártok bizonytalan pozícióját mutatta: egyikük sem állt készen az egyesülésre.

Tóth Vilmos korábbi belügyminiszter, a Deák-párt liberális magjának egyik meghatározó személyisége szerint a kiegyezést opponáló ellenzék, beleértve a Balközép Pártot, nem volt kormányképes, így a kormánypárt széthullása Magyarország és a parlamentarizmus jövője számára is végzetes lett volna. A balközéptől közjogi programjának feladását követelte, amit a kormányképesség feltételének tekintett. Amíg azonban ez meg nem történik, a kormánypárt egységének megtartása mellett érvel, Mohács rémképét felidézve.

„Mindaddig azonban [...] míg e szerencsés körülmény be fog következni, [...] szükséges, hogy ez a párt összetartson, és erélyesen védelmezze a kormányt. [...] isten mentsen, és ne kívánják önök se, hogy e párt kebelében törjön ki a harc. Én e harcban [...] nem a dicsőség, nem a nagyság, hanem a ziláltság, a visszavonás képét, e harcban látnám nem a hazának, mert erre gondolni se merek, hanem a parlamentarizmus Mohácsát.” (Tóth, 1873. december 21. KN 1872/75 VIII. kötet, 369. o.)

Fontos beszédről volt szó, amely hatásos érvet talált a Deák-párti egység megerősítésére. Régóta nem történt meg, hogy egy kormánypárti képviselő kiállt volna kormánya, illetve a Deák-párti többség egyedüli kormányzása mellett – de az sem, hogy a változtatlanság mellett érvelő szónok a kormánypárt részéről ilyen erős támogatást kapjon.

Tóth „kormányképtelenségi teoriáját” Tisza súlyosan elhibázottnak tartja, ám – akaratlanul is kifejezésre juttatva a balközép kényes helyzetét – mégis meghatározta a kormányképesség kritériumait úgy, hogy azoknak csak a balközép felel meg. Kétségtelen, ügyesen érvelt. Miközben bizonyította pártja kormány-, illetve koalícióképességét, ajánlatához feltételt kapcsolt: a kormánypárt átalakulását, együttműködési képességének megteremtését. A Mohács-metaforát így értelmezte:

„[...] ha megnézzük, mi okozta az országos Mohácsot: látjuk, hogy okozta az, hogy egyfelől azok, akik éppen pillanatnyilag a hatalom birtokában voltak, bár látták az ország veszélyét: mégsem akartak semmit hatalmukból engedni; másfelől okozta az, hogy ismét a hatalmon kívül állók azt, hogy a hazát megmenteni siessenek: attól tették függővé, hogy a hatalom emberei, hogy a másik rész fogadja el az ő álláspontjukat, az ő nézeteiket. E kettőnek szerencsétlen közreműködése teremtette meg Magyarországnak Mohácsot. [...] Hogyan leszünk mi most a parlamentarizmus Mohácsával? Szemben van tisztelt túldoldal, és a másik oldalon áll az ellenzéknek legalább egyik része. Az ellenzék ezen része azt mondja: »látom a veszélyt, kívánok segíteni, nem kívánok tőletek elvi áldozatot, hanem ami a megmentésre szükséges: tegyük meg; saját elveit, amelyeknek megvitatása napirendre ma úgy sem jöhet, tartsa meg mindenik«. Mit mondanak önök, mire szólított föl tegnap is a tisztelt képviselő úr? Arra, hogy igen, itt van a veszély, siessetek, csak együtt menthetjük meg a hazát; azonban csak úgy kellett, ha elveiteket eldobva, a mieinket fogadjátok el. Ha tehát lesz parlamenti Mohács: ezen jobb oldali macacsság fogja előidézni.” (Tisza, 1873. december 22. KN 1872/75 VIII. kötet, 380. o.)

Tisza tehát óvatosan bár, de érintette az összefogás másik feltételét, saját pártja álláspontjának módosítását is. Nem tudjuk persze, hogy csak taktikázott-e, vagy valóban lehetségesnek gondolta pártja közjogi programjának mintegy zárójelbe tett fenntartását. De azt biztosan tudomásul vette, hogy hatalomra kerülése esetén azt nem teheti a kormányprogram részévé. Bárhogy volt is, Tisza szavai megmutatják, hogy nemcsak a jobboldal „makacssága” jelentette az akadályt. Előtte is állt még egy feladat. Meg kellett találni azt a formulát, azokat a gesztusokat, amelyek révén egyfelől az „elvfeladással” szemben a saját pártjában és a választói körében meglévő ellenérzéseket, másfelől a pártja és személye ellen a másik oldalon – és persze, „fent”, az uralkodónál – meglévő bizalmatlanságot eloszlathatja.

Ez már csak azért sem volt könnyű, mert a radikális ellenzék pontosan értette Tisza mondatait; azt ugyanis, hogy bár a bihari pontokat „szögre még nem akasztotta”, elfogadta levételüket a politika napirendjéről (Simonyi, 1873. december 22. KN 1872/75 VIII. kötet, 385. o.). A szélsőbal harcba szállt a balközép által elhagyott „elv” birtoklásáért, és ekkor aligha lehetett bárki is biztos abban, hogy a két tűz közé szoruló Tisza győztesen kerül ki kényes helyzetéből.

Tisza ajánlata a Deák-párt zömének és – mint a zárt ajtók mögött már elkezdődő tárgyalásokból később kiderül – az uralkodónak kevés volt, a kiegyezés ellenfeleinek pedig sok (Kozári [2003] 229–234. o.). 1873 végén tehát még nem tisztázódott, hogy milyen elvek alapján szerveződő többségre támaszkodhat a sokak által igényelt erős kormány. De 1867 óta először vetődött fel komolyan a kérdés: fenntartható-e a kiegyezéskor kialakított társadalmi-politikai rendszer, vagy tényleg rendszerváltoztatásra, az államélet minden területét érintő gyökeres reformokra kerül sor? A magyar politikai elitnek választania kellett a közjogi rendszer megváltoztatása és a kultúrállami célokat feladó takarékos állam programjának elfogadása között. A döntés megszületéséhez, a „konzervatívizmussal” szemben álló „rokon elemek” egyesüléséhez, valamint a közjogi törésvonal ehhez elengedhetetlenül szükséges átlépéséhez azonban még egy év tapasztalataira, kudarcaira és persze, politikai „aprómunkára” volt szükség.

A megoldás: „a kétfelé hasadt középosztály és intelligencia egyesülése”

1873 decemberében az országgyűlés a kormányoldal mindegyik irányzatát és az ellenzékét is magában foglaló, paritásos bizottságot alakított, amelynek deklarált feladata egy kibontakozási terv elkészítése volt. Többen azt gyanították, és – már a kudarc után – a Deák-párt liberális szárnyának egyik vezéralakja, Pulszky Ferenc ki is mondta, hogy a valóságos cél nem a pénzügyi, hanem a politikai válság megoldása lett volna.

„Reménység volt tehát arra, hogy azon politikai elem, mely 900 év óta kormányozza Magyarországot, a középosztály és az intelligencia, azon politikai elem, melynek meghasonlása mindig vést hozott a hazára, azon politikai elem, mely szerencsétlenségünkre az utolsó években is kétfelé hasadt: ismét össze fog forrni. [...] [Ez azonban] nem sikerült, meglehet csak azért, hogy philologus nem volt köztük, s a gazdag magyar nyelvben nem találtak oly kifejezést, mely széles redőivel betakarta volna mindkét vélemény árnyalatot, mely oly kevésbé különbözött egymástól, hogy csak szó kellett hozzá, mely mindkettőt összefoglalja.” (Pulszky, 1874. március 26. KN 1872/75. IX. kötet, 368–369. o.)

Tisza Kálmán vitatta Pulszky cinikusnak tetsző szókimondását. A „titkos intenciókat” nem vizsgálta, mondván a „szíveket és veséket nem oly könnyű alaposan vizsgálni” (Tisza, 1874. március 26. KN 1872/75. IX. kötet, 370. o.). Abban azonban egyetértés alakul ki, hogy nemcsak a koalíció megteremtése vallott kudarcot, hanem az államháztartás rendbetétele is, nem beszélve más nagy reformokról.

Az 1874-ben tovább mélyülő, a fizetéseképtelenség veszélyével fenyegető válság látán, az új, Bittó István vezette kormány azzal próbálkozott, hogy levegye a napirendről a reformkérdéseket, és kizárólag az államháztartás működőképességének fenntartására összpontosítson. Az 1875-re szóló költségvetési törvényjavaslat nem mutatott gazdaságpolitikai fordulatot, de a már megszokott dilemmákkal küszködve a gyógy módokon kívánt változtatni. A balközépből kilépő Ghyczy Kálmán pénzügyminiszter elválasztotta a sürgető feladatokat a sokak által emlegetett, de többnyire körvonalazatlanul maradt „nagy reformoktól” – ezek időszerűségében kételkedett.

„Én azon nézetből indultam ki, hogy égető bajaink orvoslására [...] államháztartásunk akadálytalan fönntartásáról kell gondoskodnunk; nekünk e végre [...] nem bármi szép tudományos fejtegetésekre, hanem készpénzre van szükségünk.” (Ghyczy, 1874. október 28. KN 1872/75. XIII. kötet, 128–132. o.)

Mai szóhasználatlalt megfogalmazva Ghyczy szerint nem lehet egyszerre stabilizálni és reformálni, nemcsak a két különböző feladat nagysága, hanem az időveszteség miatt sem:

„[...] ha már most az úgy kívánt gyökeres reformok bármelyikével tényleg föllépünk: napokat, hónapokat tölthetünk el elméleteknek fejtegetésével, hallani fogunk szebbnél szebb beszédeket; de elmúlik a drága idő, mely szükséges arra, hogy segítsünk pénzügyi súlyos bajainkon, és midőn elkövetkezend az idő, hogy convertálni, consolidálni kell nyomasztó adósságainkat: akkor nem találunk, ki elfogadná új kötvényeinket, mert belviszálykodásaink miatt kételkedésbe esik életképességünk fölött az európai pénzügy.” (Ghyczy, 1874. december 9. KN 1872/75. XIII. kötet, 282–284. o.)

Az 1867 óta zajló reformvitákat ismerve aligha mondhatjuk, hogy az állítás alaptalan. Egyrészt a pénzügyminiszter hosszan és ironikusan sorolja a példákat arra, hogy a gyökeres reformok megkezdése mindig mély konfliktusok kialakulásához vezetett különböző érdekcsoportok, politikai és teoretikus képviselőik között. A liberális alkotmányosság alapján állva a kormány akarata nem elég a reformok végrehajtásához; a kabinet a parlament és a közvélemény támogatása nélkül cselekvőképtelen. Másrészt a rendszerváltoztatás több oldalról is hangoztatott jelszava tartalmilag széteső, egymásnak feszülő célok, velleitások, képzelődések és persze a kormánnyal szemben több oldalról táplált ellenérzések összefüggéstelen halmaza. A küzdelem „mindaddig fog tartani, míg az eszméknek megkezdett forrongása le nem járja magát, s föl nem üti magát abból a szín must, egy határozott irány, melyet a nemzet többsége fölkarol” (uo.) – mondta Ghyczy, megindokolva, hogy miért egyetlen feladatra, az államháztartás működőképességének fenntartására koncentrált. A hiányt takarékossgal és adóemeléssel, a behajtás szigorításával kívánta mérsékelni: módosítva a fogyasztási és a kereseti adókat, bevezetve egyfajta „luxusadót”, növelve az illetékeket, kivette egy ötszázalékos rendkívüli „adóptlékot” az egyenes adók után. Az általa javasolt gazdaságpolitikai koncepció nem törekedett valamiféle „zseniális” újításra, csak pragmatikus célt tűzött ki, a fizetőképesség fenntartását, úgy, hogy közben az „államélet normális működése” megmaradjon.

Természetesen nem kívánjuk – nem is tudnánk – eldönteni, hogy igaza volt-e, vagy sem. Az azonban biztos, hogy egy elv, egy politikai program helyessége nem választható el a kivihetőség szempontjaitól, hiszen nem teoretikus, hanem gyakorlati problémát kell megoldani. A liberalizmust 1848 tapasztalatai alapján újrafogalmazó mérsékelt liberálisok megtanulták: a politikus nem hozhat csupán az eszményekből kiindulva döntéseket. Az elvszerűség és a célszerűség pólusai között a helyes mértéket kell megtalálni, mert – Kemény Zsigmond aforizmája szerint – „A Nemezis, [...] egy nemzet tévedéseit inkább szokta megtorlani, mint bűneit”.⁸ A politikai erőviszonyok és konfliktusok éppúgy részei

⁸ Idézi Schlett [2005] 27. o.

a realitásnak, mint a gazdaság állapota, a változó konjunktúrák, a „gondviselés” vagy éppen az egymással konkuráló divatos gazdaságpolitikai elméletek.

Ghyczy azt feltételezte, hogy a Deák-párti kormányok gazdaságpolitikájának hibáiban (a költséges beruházásokban, a fedezetükre szolgáló adóemelések elmaradásában) a politikai megosztottság adott formája, a közjogi törésvonal is szerepet játszott, hiszen „merhetett-e a kormány önök ellenzése ellen oly javaslatokkal föllépni, melyek önök kezébe adták volna a fegyvert a választásoknál megbuktatni azon irányt, melyet a ház többsége követ” (Ghyczy, 1874. december 9. KN 1872/75. XIII. kötet, 282. o.). A beszéd egészének mintha lett volna egy általánosabb üzenete is. Saját politikai fordulatát, az ellenzékől a kormányoldalra lépését példaként mutatta fel, mégpedig kettős értelemben. Egyfelől a cselekvőképes kormányt a Deák-párt és a balközép szövetségével lehet megteremteni, másfelől annak nem a rendszerváltoztatás, nem a politikai, gazdaságpolitikai irányváltás, hanem a politikai és pénzügyi válság megoldása lenne a feladata.

A fúzió azonban, bár a színpalak mögött tovább folytak a tárgyalások,⁹ még váratott magára. A megállapodás eléréséhez feltételezésünk szerint hozzájárulhatott, hogy a rendszerváltoztatás nemzeti-radikális, baloldali programja mellett 1875 első hónapjaiban megjelentek a rendszerváltoztatás jobboldali, konzervatívnak nevezett programjai is. A két tűz közé került liberálisok számára az elhatárolódás és az önmeghatározás együttes kényszere könnyíthette meg a programalkotást, a korábbi ellentétek elsimítását, a személyi kérdések rendezését, azaz a két párt egyesülését.

A rendszerváltoztatás programjai – a konzervatívok

1875. évi költségvetés általános vitájában hárman is felléptek a rendszerváltoztatás olyan elgondolásával, amely a gazdaságpolitika, a gazdaságfilozófia, a jövőkép, valamint az 1867-es liberális elvekre épített politikai rendszer jelentős módosítását foglalta magában. Önmeghatározási nehézségekkel küszködve ugyan, de körvonalazódni kezdett egy új politikai irányzat, amely értékválasztás alapján, ideológiai-világnézeti törésvonalak mentén különült el az önmagát szabadelvűként meghatározó, a kultúrallami programhoz, a liberális alkotmányossághoz, a parlamentarizmus elveihez ragaszkodó liberálisoktól. A kor szóhasználatát követve, nevezhetjük ezt az irányzatot konzervatívnak, mert a politikai-ideológiai értelemben vett konzervativizmus bizonyos jegyei, ha csupán velleitásként is, fel-feltűnedeztek beszédekben, de hangsúlyozni kell, hogy e csoport számos kérdésben megosztott volt, sőt nagy részük elutasította ezt a besorolást. Fő képviselőinek politikai értékrendje különbözött, pártpolitikai értelemben nem vállaltak közösséget. E vitában önálló programmal fellépő három véleményvezér közül sem Lónyay, sem Zsedényi nem csatlakozott a Sennyey-féle Jobboldali Ellenzékhez.

Gazdaságpolitikai programjuk azonban hasonlított a gyökeres rendszerváltoztatás követelésében. A pénzügyi válságot elsősorban fiskális módszerekkel tartották megoldhatónak, fő eszköznek a restriktiót, az állami kiadások radikális csökkentését tekintve. Közös nevező volt a fejlesztő állam elutasítása, de miközben az állam közvetlen gazdasági szerepének csökkentését, az olcsó állam jelszavát egyként hangoztatták, annak felépítését másként gondolták el. A régi, még a reformkorban kialakuló „municipalista” iskolához tartozó Zsedényi a helyhatósági autonómiák megerősítését kívánta – ellenérzéseit voltak a bürokráciával és általában a doktrínákkal szemben –, ami elválasztotta a másik két „modernizáló” programtól. Sennyey ugyanis a hatékonysági elvre és a szakszerűsége hivat-

⁹ Több megbeszéléstről is lehet tudni, amelyeket Tisza, Sennyey és Lónyay folytattak (lásd *Kozári* [2003] 243–44. o.).

kozva a közigazgatás centralizációja mellett érvelt, Lónyay pedig egy olyan erős állam szükségességéről beszélt, amely – legalábbis átmeneti időre – függetleníteni tudja magát a különböző érdekcsoportok befolyásától, akár úgy, hogy több évre szóló felhatalmazás alapján kivonja a kormányt a parlament ellenőrzése alól.

Lássuk tehát, milyen programokat fogalmaztak meg a konzervatívok!

A „takarékoság apostolaként” aposztrofált Deák-párti Zsedényi Ede ismét bírálta saját pártjának gazdaságpolitikáját, megjelölve az úttévesztés elvi alapjait is. Saroktétele szerint a politikában nincsenek általános igazságok, a doktrínákra épülő politika tévutakra vezet. A baljós kezdeteket a reformkorra, a „municipalisták” ellenfeleinek számító „centralisták”, az „elvi” liberális Eötvös és társai nézeteihez vezette vissza. Ezek túlsúlyra jutását Kossuth akkor még meg tudta akadályozni, de az 1867-ben alakult kormány a bürokratikus rendszer mellett döntött: „Nemzeti életünket aligha érte nagyobb gonosz nyolc százada, mint a burokratia ezen túlkapó befolyása.” (Zsedényi, 1875. január 28. KN 1872/75. XIV. kötet, 200–204. o.)

A rendszerváltoztatást, egyszersmind az államháztartás egyensúlyának helyreállítását ezért Zsedényi a közigazgatási rendszer decentralizálásával, olcsóbb állam megteremtésével kezdené, amely kisebb szerepet vállalna a kulturálli és a nemzeti törekvések érvényesítésében, de a gazdaságban is. A szónok nemcsak az adókat sokallja, hanem a központi gazdaságfejlesztést is. A hiány eltüntetésére nem adónövelést, nem újabb kölcsönfelvételt, hanem radikális kiadáscsökkentést javasol, amelynek fontos eleme a gyors privatizáció, vagy ahol ez lehetetlen, az állami üzemek leállítás.

„Úgy hiszem, hogy e tisztelt háznak nincsen tagja, ki az államot akár iparüzletek, akár nyereségi vállalatok vitelére alkalmasnak tartaná; vannak azonban tagjai, [...] kik az állam által ily vállalatokba már befektetett pénzek visszaszerzése tekintetéből a további beruházásokat szükségesnek tartják. [...] holott, ha férfias nyíltsággal hibáikat bevallva, az állami üzletekkel teljesen fölhagynának: megtakarítanak a jövő sikertelen kiadásokat és a magánüzleteket szaporítván, azoknak közadója által növelnék az állam bevételeit.” (Uo.)

Markáns, Zsedényi javaslatainál átfogóbb rendszerváltoztató programmal lépett fel Sennyey Pál, akinek ez a beszéde is gyakori hivatkozási alap s az egyik legerőteljesebb választóvonal lett. Tervezete „három eszköznek kombinált és együttes alkalmazására” épült, mégpedig „öntudatos önmérséklet, határozottság által, mely kizárja éppúgy az erőszakos rögtönzést, mint a kisszerű habozást”:

„Az első kormányrendszerünknek gyökeres és gyors megváltoztatása, egyszersmind a költségeknek lehető nagyobb szabású megtakarítások útján való apasztásával; a második az állam jövedelmeinek fokozása. És itt önként bevallom, hogy némely új adóknak behozatala, vagy a régiéknak némi fokozása, természetesen mindig az adóképeségnek kíméletes szemmel tartásával és a nemzetgazdasági érdekeknek nagyobb károsítása nélkül elkerülhető nem lesz. A harmadik: oly intézkedések, amelyek által a különben is nagymértékben igénybe vett adóképeségünket emelni és fokozni képesek legyünk.” (Sennyey, 1875. január 29. KN 1872/75. XIV. kötet, 221–228. o.)

Kiindulópontként leszögezi, hogy amit nem akar megváltoztatni, az a parlamentáris és a közjogi rendszer. De a politikai rendszer fontos elemeit – beleértve a főrendi házat és a parlamentet – már átalakítaná.

„[...] meg vagyok győződve, hogy a képviselők számának aránylagos leszállítása, a napidíjak rendszerének, ha nem is megszüntetése, legalább nagyban való szabályozása és korlátozása emelne parlamentünk tekintélyét, megadná annak munkaképességét, meg vagyok győződve, hogy a választási cyclusnak legalább öt évre való kiterjesztése által a parlament nyerne stabilitásban.” (Uo.)

A kormányrendszer reformjának alapelvei közé tartozik „az öröklött történelmi nemzeti jelleg” megóvása, a jogállamiság és az autonómiák tiszteletben tartása és – kimondatlanul, de a hallgatóság számára egyértelműen a liberális tanokra vonatkoztatva – „minden theoria és minden doctrina” kizárása, ami „a külföldi példákna és intézményeknek szolgásterű majmolását” jelenti. Ebbe a körbe sorolta a hatalmi ágak elválasztásának tanát is, mondván: Magyarország elmaradott ahhoz, hogy a fejlettebb országokhoz illő megoldásokat alkalmazza. Anyagi és szellemi erők híján „elhibázott politika szaporítani, egymástól elkülöníteni a hivatalokat”. A szükséges egyszerűsítés útja Sennyey szerint a centralizáció fokozása, az önkormányzatiság súlyának mérséklése. Csökkenteni kell a minisztériumok számát, miközben fontos a központi hatalom megszilárdítása a kormány ellenőrzési jogának kiterjesztésével, a rendőrség államosításával, a megyei, városi tisztviselők kinevezési rendjének megváltoztatásával.

Ezek a lépések már önmagukban segítették volna az államháztartás rendbehozatalát, amit a szónok általában is „redukciókkal” – az állam gazdasági szerepének visszaszorításával, a működő rendszerek, köztük az igazságszolgáltatás átalakításával – kívánt elérni. Megváltoztatta volna a költségvetési tervezést is. A nem egy, hanem három évre szóló előirányzat nem az állami szükségletekből, hanem a bevételekből indult volna ki, ebből levonva az „elvallalt kötelezettségeket” képviselő fix összegeket, mint a Monarchia közös költségeit és a hitelek kamatait, s a maradvány „képezné azon határvonalat, [...] melyen innen szükségleteinket, költségeinket berendeznők” – hitelek igénybevétele nélkül. Elismerve, hogy „némi” adóemelés elkerülhetetlen, a bevételek növelésére Zsedényihez hasonlóan Sennyey is az államjavak értékesítését javasolta, beleértve a vasutakat is.

Végül az adóképesség növeléséhez szükséges eszközök között a közadminisztráció és közigazgatás rendezését említette, majd röviden érintve a bankok és a vámszövetség kérdését, nagy ívű beszédben – ismét utalva a „teóriák” káros hatására – kiemelt helyen foglalkozott az uzsora „rákfénjével.” Ez ugyanis

„[...] a ruralis népek létét veszélyezteti, amelyet ha nem lehet másképp, a teoriák árán is ki kell irtani. Más népeknél is megfordult a példa, hogy az uzsoratörvények eltörlése után [...] visszatértek az előbbi ösvényre, és az uzsorának bizonyos tekintetben újabb korlátokat szabtak, és [...] nem tapasztalták azon veszélyt, melytől nálunk félnek, hogy a realis és solid tőkét ilyenmő intézkedések által megfélemlítették vagy elriasztották volna.” (Uo.)

Sennyey maga mondta ki, hogy az adott pillanatban nem számít vezető szerepre, mert feltételezi, hogy képviselőtársainak zöme elutasítja tervezetét. Beszédének egyes részeit tetszésnyilvánítások fogadták ugyan, de programjának egészével kevesen értettek egyet – sőt az új többség éppen az ő ellenében szerveződött meg. Centralizációs irányzata az önkormányzatiság híveit taszította, a teóriaellenesség a liberalizmus híveit tette gyanakvóvá, a restriktív gazdaságpolitika a kultúrállam koncepcióját tagadta, az uzsora elleni fellépés kételyeket ébreszthetett a gazdasági szabadság híveiben, a parlament reformjára vonatkozó javaslatai az arisztokratizmus gyanúját erősítették a „középosztályt és az intelligentiát” képviselő politikai elitben. Sennyey olyan alternatívát képviselt, amit a Deák-párt és a balközép liberálisai – a szónok személyéhez, konzervatívizmusához kötődő feltételezésektől függetlenül – elvi okokból sem fogadhattak el.

A kérdés itt nem az, hogy Sennyey konzervatív volt-e, s ha igen, mit is jelentett ez az adott kontextusban. A szabadelvűek mindenesetre így minősítették, ennek alapján határolódtak el tőle – bár az önálló párt alapításkor sem ő, sem hívei nem fogadták el a politikai ellenfelek által rájuk osztott megnevezést. Az biztos, hogy programja a korábbi javaslatoknál – és az 1875 után végrehajtott tényleges lépéseknél – sokkal mélyebb és határozottabb fordulatot vázolt fel. Vagyis a konzervatívokat ekkor az összehasonlíthatatlanul nagyobb reformhajlandóság különböztette meg a liberálisoktól.

Rendszerváltoztató radikalizmusa alapján soroljuk Lónyay Menyhért programját is ebbe a csoportba, ismét hangsúlyozva, hogy gazdaságpolitikai elveit tekintve nem volt konzervatív a szó korabeli értelmében. Liberális nézeteket hangoztatott ebben a vitában is, ám gazdaságpolitikája másként volt liberális, mint a Bittó-kormányé, majd Tiszáé. A különbség lényege, hogy Lónyay a restriktív állította gazdasági programjának középpontjába, míg a Ghyczy, majd Széll Kálmán által benyújtott költségvetési tervezetek óvatosabban éltek az állami kiadások visszafogásával, és bátrabban a közvetlen beavatkozás eszközeivel. Lónyay azért akart erős államot, hogy az egyensúly helyreállítása érdekében megszabadítsa a költségvetési politikát a társadalom egyes érdekcsoportjainak nyomásától, míg a szabadelvűek azért, hogy különböző társadalmi rétegek támogatásával folytathatják az 1867-ben elindított kultúrállami programot.

Az éveken át pénzügyminiszterként, majd egy rövid időre miniszterelnökként is tevékenykedő Lónyay legfontosabb irányelvei a „helyes pénzügypolitika” kialakításához a következők:

„Szigorú takarékoság”; az adórendszer olyan átalakítása, amely lehetővé teszi, hogy „mindenki vagyona és jövedelme aránya szerint viselje az állam terheit”; „ha nem könnyelműen, de megfontolva teszünk hasznos beruházásokat, hogy az anyagi jólét gyorsan gyarapodhassék”; „ha nemzetünk elsajátítja azon két tulajdont, melyek közül az egyiket csak részben, a másikat pedig csak kevésbé bírja, értem, kitarító munkásságot és takarékoságot” akkor: „nemcsak semmi deficit nem lesz; de nemcsak anyagi jólétünk az alkotmányos szabadság és önállóság védelme alatt végtelenül gyarapodásra képes.” (Lónyay, 1875. február 1. KN 1872/75. XIV. kötet, 265–279. o.)

Az első és legfontosabb feladat a kormányzati rendszer átalakítása, hogy a pénzügyminiszter megszabadulhasson a többi miniszter, illetve a parlament nyomása alól. Érvényesíteni kell azt az elvet, hogy a képviselőház ellenőriz, de nem kormányoz, az „elkülönült tárca-rendszer” helyett pedig a miniszterelnöknek kell vállalnia a felelősséget. A költségvetési törvénykezés eljárási rendjében meg kell szüntetni a pénzügyi bizottságnak a kormánytervezetet felülbíró szerepét, szabályba foglalva azt is, hogy a költségvetés tárgyalása során a kiadási tételek felemelésére és az állam bevételeinek csökkentésére indítványt tenni vagy határozatot hozni ne lehessen. Meg kell akadályozni, hogy a képviselőház befolyást gyakoroljon a kormány pénzügyi és adminisztratív tevékenységére.

Másodszor, szorosán körvonalazni kell „a nemzet adóképeségéhez és az állam szükségleteihez mért rendes költségvetést”, azaz olyan költségvetést kell megalkotni, amely helyreállítja az államháztartás egyensúlyát. Lónyay Sennyeyhez hasonlóan úgy vélte, hogy a számításoknál a nettó jövedelemből le kell vonni a kötelezettségeket, s további kiadásokat csak a szabad rendelkezésre álló összeg keretein belül lehet vállalni. Javaslatát az 1875. évi költségvetésre konkretizálva, arra a következtetésre jutott, hogy az állam a „szabad” rovatban kétszer annyit költ, mint tehetné.

A harmadik pontra térve, a jólétnövelő s így az adóképeséget is fokozó állami szerepvállalás helyes irányáról beszélt Lónyay. Nem vitatta, hogy lehet hasznos „a kultur-államok sorába való emelkedésnek vágya” által hajtott központi beruházásoknak is, de a fő feladatot nem a közvetlen gazdasági tevékenységben látta. Anglia, Franciaország példájára hivatkozva azt állította, hogy nem a központi befektetés, hanem a szabályozás – a jó adópolitika, a célszerű vámrendszer, jó törvények megalkotása – az, amivel az állam a nemzetgazdaság fejlődését leginkább elősegíti.

Végül a szónok rendkívüli helyzethez illeszkedő rendkívüli szabályokat javasolt; a „kisszerű félrendszabályokat és a tapogatózást” „öntudatos, bátor cselekvéssel” kell felváltani. Sennyey javasolatahoz csatlakozott a parlamentarizmus „egészséges fejlődését” biztosító lépések sorolásával, de ő szükségesnek tartotta a két nagy párt összefogását is. Mindennek célja egy „erélyes és cselekvésre elszánt”, biztos párhátértre támaszkodó

kormány létrehozása, amely a szokatlan helyzettel indokolt rendkívüli intézkedéseket hozhat. Három évre szóló normál-budget végrehajtásához szükségesnek vélte, hogy

„[...] szavazzon meg a ház egy törvényt, mely kijelöli a kútforrásokat és azok mérveit, és [...] hatalmazza föl a törvényhozás a minisztériumot arra, hogy rendelet útján létesítse a kivitel egyes részleteit, a minisztérium kötelességének ismervén utólagosan a kivitel részleteire vonatkozó intézkedéseket a törvényhozás elé terjeszteni. És végre, ha előállana a kormány oly törvényjavaslat-tal, melyben kijelölve a kivitel elveit s módját, fölhatalmazást kérne arra is, hogy a rend megszi-lárdítására, a nép anyagi jólétének emelésére és a takarékos kormányzati rendszer kivitelére, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén rendeleti úton, az alkotmány sérelme nélkül, és a törvényhozás utólagos jóváhagyása mellett, saját felelősségére megtehesse mindazon intézkedése-ket, melyeket nélkülözhetetlenül szükségesnek lát.” (Uo.)

Lónyay természetesen tudta, hogy ezek a lépések nehezen egyeztethetők össze a parla-mentarizmussal, a liberális alkotmányossággal, hogy voltaképpen rendkívüli állapot be-vezetésére tett javaslatot – amit csak szándékainak tisztasága hitelesíthet, a helyzet sú-lyossága indokolhat.

A jobboldal többsége azonban nem sorakozott fel a „hazamentő diktatúra,” az „alkot-mányos diktátor” s az erős fenntartásokkal konzervatívnak nevezhető többi rendszervál-toztató program mellett sem, elutasítva a célokat és az eszközöket is. Ehelyett fenn akar-ták tartani az 1867-től kialakított politikai rendszert, továbbá nem az egyensúly gyors helyreállítását, hanem a kultúrállami program folytatását tartották fontosabbnak. A libe-rálisok – párthovatartozásuktól függetlenül – nem kívántak lemondani „kedvenc eszmé-ikről”, a gazdasági és társadalmi folyamatokba közvetlenül is beavatkozó államról (talán azért sem, mert már nemcsak Anglia, hanem a korabeli Németország, Ausztria, Olaszor-szág példáját is ismerték, ahol más volt az állam szerepe, mint az évtizedek óta mintának számító Angliában). A rendszerváltoztatással szembeszegezett kritikájuk már csak azért is érdekes, mert jól mutatja a fuzionált szabadelvű pártok gazdaságpolitikájának formáló-dását, a konzervatívok és a szabadelvűek közötti választóvonal kialakulását.

A kultúrállami program – liberális egység a konzervatívokkal szemben

A kormánypárti és balközép képviselők hasonló érvekkel vitatták a konzervatívok felszó-lalásait, mondván, hogy azok gazdasági programként alkalmatlanok az égető pénzügyi gondok megoldására, politikai programként pedig elfogadhatatlanok.

Az első csoportból először Bartal György kereskedelmi miniszter válaszolt a kormány-párt soraiból elhangzó kormánykritikára és a javaslatokra. Szerinte Sennyey voltaképpen nem adott programot, nem adott használható választ a valóságos problémára, a pénzügyi válságra. Az elveket, amelyek „a ház minden töredékénél majdnem osztatlan tetszésre találtak”, nem vitatta. De más dolog elveket kinyilatkoztatni, mint kormányzati akciót végrehajtani. A beszédet nem is gazdasági, hanem politikai programnak tekintette. Úgy vélte, hogy Sennyey kritikájának „eltakart éle” nem a kormány, hanem a kormánypárt ellen irányult. A beszéd fogadtatása alapján nem jogtalanul azt feltételezte, hogy ennek

„[...] destructiv hatása legelsősorban épp azon többségnek szétrobbantására irányul, melynek padjairól tartotta tisztelt barátom süjtő philippikáját, anélkül, hogy biztos volna az iránt, vajon e pártnak szétforgácsolt elemeit újból egyesíteni, s ekképp az általa oly nyíltan fölkarolt parlamentarismus főalapját: egy homogen majoritást megteremtteni ön maga képes leend-e?” (Bartal, 1875. február 1. KN 1872/75. XIV. kötet, 279–280. o.)

A Deák-párti többség véleményét legrészletesebben kifejtő Széll Kálmán elsősorban szakpolitikusként lépve fel, visszanyúlt a költségvetési vita hetedik napjára már-már elfejtett 1875. évi költségvetéshez, mert szerinte a súlyos körülmények miatt gyors gazdasági rendszabályokra van szükség.

A közvetlen megoldást egy „jelentékeny adóemelésben” látta. Nem vitatta azt a közgazdasági igazságot, hogy a fejlődését elősegíti, ha a jövedelem a gazdálkodónál marad, de szerinte az adók csökkentése az adott pénzügyi helyzetben felelőtlen lett volna. Az emelés pedig azért volt elkerülhetetlen, mert sem más bevételek növelése, sem a kiadások reálisnak tekinthető visszafogása nem hozhatott kielégítő megoldást. Egyfelől túlbecsültnek tartotta az állami üzemek eladásától várt bevételeket, másfelől látott ugyan lehetőséget további redukcóra, de a konzervatívok takarékosági javaslatait illuzórikusnak minősítette.

„Óvakodjunk az önámítástól, ne ringassuk magunkat illusiokban, amint azt tettük más irányban a lefolyt hét év alatt. [...] a fejlődő államéletnek meg vannak a maga követelményei, [...] a fejlődés ezen követelményeit örök időkre halasztani vagy egészen elfojtani nem lehet. [...] A régi keretbe nem lehet visszamenni többé, az 1868. évi költségek határai között ezen állami organismus államiságának és állami érdekeinek követelményeivel nem fér meg többé.” (Széll, 1875. február 4. KN 1872/75. XIV. kötet, 316–324. o)

„Bűvszerek nincsenek” – mondta ki a később sokat idézett megállapítást. A rendszerváltoztató javaslatok – bár néhány elemükkel maga is egyetért – összességükben „alapjaira nézve problematikusak, eredményeikre nézve bizonytalanok.”

A beszédet jobb felől „élénk és hosszan tartó helyeslés és éljenzés” követte. Ez szólhatott a hatásos szakpolitikai érvelésnek, de minden bizonnyal a politikai tartalomnak is, leginkább talán annak, hogy következtetései gyöngítették, helyenként hiteltelennítették a konzervatívok programját.

A tekintélyes politikusok sorában Bittó István miniszterelnök és a korábbi pénzügyminiszter, Kerkapoly Károly egybehangzóan elutasította mind az elmúlt nyolc év gazdaságpolitikájának sommás bírálatát, mind pedig a megoldási javaslatot, az általuk egyoldalúnak és túlzónak nevezett restriktív pénzügypolitikát. Károkozás nélkül a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a hadsereg kiadásai nem csökkenthetők jelentősen (Kerkapoly, 1875. február 5. KN 1872/75. XIV. kötet, 343–352. o.), csak „a józan értelemben vett takarékoskodás” fogadható el; az állam „kulturális hivatásának” ellentmondó, „a nemzet legbecesebb institutioit” megcsonkító, „primitív patriarchalis állapotokba” visszavezető redukciónak nem (Bittó, 1875. február 8. KN 1872/75. XIV. kötet, 384–388. o.). Vagyis a kultúrállamot fönt kell tartani, s rendszerváltoztatás helyett csak korrekciókra van szükség.

Míndketten politikai következtetéseket is levontak, hivatkozva Tisza Kálmán néhány nappal korábban elmondott, a liberálisok összefogásának lehetőségét megteremtő beszédére.¹⁰ A két nagy párt közötti válaszfal eltűnésének esélyét örömmel üdvözölték, de – egybehangzóan a Deák-párt több korifeusának álláspontjával – feltételeket is szabtak. A dinamikus gazdasági fejlődést folytatni akaró kormánypártiakat nem lehetett kihagyni a bizalmat helyreállítani képes kormánytöbbségből; az egyesülésnek az 1867-ben kialakított közjogi rendszer és a kultúrállami program elfogadásán – azaz a rendszerváltoztatás mind baloldali, nemzeti radikális, mind jobboldali, konzervatív programjainak elutasításán – kellett alapulnia.

Ghyczy Kálmán pénzügyminiszter a radikalizmust veti a konzervatív reformernek szemére, és Sennyey egyik korábbi beszédének szöfordulatát felhasználva, azt érzékeltet-

¹⁰ Tisza, 1875. február 3. A beszédre később kitérünk.

te, hogy nem a liberálisok, hanem éppen a báró az, aki megpróbálta „a pénzügyi válságnak pressioja alatt saját kedvenc eszméit ráerőszakolni a nemzetre.” Kétségbe vonja az ellenfelek javaslatainak reális voltát. Debatteri képességeit megcsillantva, ironikusan szólt a szakmai hozzáértést központba állító politikus szakértelméről.

„Tisztelt képviselő úr maga mondotta, hogy hiba volt az, hogy 1867-ben egy rögtönös ugrással közigazgatásunkat a nagy és hatalmas államok példájára alakítottuk át [...] Én megengedem, elismerem, hogy ez hiba volt; de nem lenne-e hasonló hiba, ha rögtönös visszaugrással azt, ami a legközelebbi évek alatt törvény által létesített: egyszerre megsemmisíteni kívánnók? Könnyű Sennyey képviselő úrnak azt mondani: »számokat nem említek, részletekbe nem bocsátkozom« [...] Általános elveket, tisztelt ház, könnyű kimondani; de nagyon nehéz ezen általános elvek pénzügyi eredményeinek megbecslése [...] Báró Sennyey képviselő úr még a létező számok megbízhatóságát is nagyon precariusnak [bizonytalan] mondja; ezen számok pedig adatokon, a múlt évek tapasztalatain nyugosznak. Milyenek lesznek tehát, és nem lesznek-e még inkább precariusok azon számok, amelyek a Sennyey báró képviselő úr terve szerint pusztá intuitio alapján állíthatnának föl.” (Ghyczy, 1875. február 9. KN 1872/75. XV. kötet, 12–15. o.)

Ghyczy azokhoz csatlakozott, akik elengedhetetlennek tartották egy erős kormány létrejöttét, ami viszont erős párt nélkül nem volt lehetséges. Ezzel és a konzervatív javaslatok kritikájával is egyetértettek a balközép felszólalói. Elfogadták a Deák-párti liberálisok feltételeit is. Sokakkal együtt a balközép jeles képviselője, Horn Ede hajlandóságát fejezte ki a pártokat korábban elválasztó vonal átlépésére, kimondva, hogy „e percben mindenestre és talán még hosszú időn át” nem időszerű felvetni a kiegyezési törvény megváltoztatását (Horn, 1875. február 8. KN 1872/75. XIV. kötet, 397–400. o.). Az ő gazdaságpolitikai elgondolásai is a kultúrállam programjára épültek, ami állami ráfordításokat igényelt. Ezért a költségvetés kiadási oldalát sem ítélte magasnak, és kimondta, hogy a restriktív híveivel szemben a miniszterelnökkel ért egyet.

Tisza Kálmán már első szavaival is jelezte a „rendszerváltoztató” programokkal szembeni fenntartásait, a bűv- vagy csodaszerek helyett „komoly megfontolást, komoly munkát” várva.

Az egyensúlyjavításról szakpolitikai érvelésbe nem bocsátkozik. Talán egyetlen új elemet fedezhetünk beszédében, igaz, óvatosan fogalmazva.

„Én tudom, tisztelt ház, és örülök neki, [...] hogy a képviselőház kebelében ma kölcsönökről beszélni nehéz dolog, és én nálam jobban nem óhajtja senki, hogy a kölcsönökkel gazdálkodásnak vége vessék; de viszont állítom azt, hogy befektetésekre – csak jól megfontoltassanak azon befektetések – kölcsönt fölvenni a legrendesebb viszonyok közt is lehet egy föltétel alatt: ha azon kölcsönnek kamatai a rendes bevételekből megnyerik földözetüket [...] Nemcsak lehet ezt tennünk; hanem azt tartom, helyzetünkben célszerűbb is: mert egy pár év alatt kihevervén az ország bajait, némi részben legalább, ezen pár év alatt a bankkérdésnek is megoldásával lehetővé a hitelviszonyok javítására hatni: 1877-ben, ha éppen szükséges lesz, minden aggály nélkül ki lehet vetni azon adót, mely most az adózók tőkét támadja meg.” (Tisza, 1875. február 3. KN 1872/75. XIV. kötet, 295. o.)

Ha jól értjük, Tisza egyfajta dinamizáló gazdaságpolitikáról beszélt. Ha így van, akkor elképzelései keményen ütköztek a konzervatívok fiskális politikájával, de nem álltak távol a Deák-párt többségének és a balközép gazdaságpolitikusaik véleményétől. S bár eltértek Széll Kálmán és Ghyczy tervezeteitől, akik az egyensúlyt rövidebb távon és elsősorban adóemeléssel kívánták helyreállítani, a különbség mégsem olyan nagy, hogy hevesen vitatkoztak volna. Lehet persze az is, hogy az ellentétet azért nem élezték ki, mert fontosabbnak tartották Tisza beszédének a gazdaságpolitika kérdéseinek túlmutató részeit: a bihari pontok „szögére akasztását”, ami a fúzió másik feltételét, a Balközép

Pártot a Deák-párttól elválasztó közjogi törésvonal feladását, s ezáltal a párt „kormányképesessé” válását jelentette.¹¹

1875 februárjára tehát letisztultak az álláspontok: a rendszerváltoztatás híveivel szemben megszerveződött azoknak a tábora, akik szembefordultak a gazdaságpolitikát, a közigazgatást vagy a kormányzati rendszert érintő gyökeres reformokkal. A pénzügyi válság okozta megrendülésből ocsúdva, egyre határozottabban kezdték védelmezni az 1867-ben elindított, az államszervezetet, az igazságszolgáltatást, a közigazgatást, az oktatásügyet modernizáló rendszerváltoztatást. Ekkor már formálódott az az új többség, amely a kétféle – egyfelől a kulturállami program feladását, másfelől a közjogi kompromisszum felmondását kívánó – rendszerváltoztatás ellenében a nemzeti polgárosodás folytatását, a kiegyezés rendszerének fenntartását kívánta.

A pénzügyi válság és a pártstruktúra átrendeződése között szorosnak és többirányúnak látszik az összefüggés. Egyfelől a „tisztán csak az államháztartással szoros kapcsolatban álló” kérdések önmagukban kezelhetetlenek bizonyultak, pontosabban mindaddig nem jutottak nyugvópontra, amíg a „zászlóbontási viták” le nem zajlottak. Másfelől a „kétfelé hasadt középosztály és intelligencia” zömének egyesülését nagymértékben elősegítette a gazdasági-politikai válság tapasztalatainak feldolgozása, a mozgástér megismerése, az alternatívák körvonalazódása. A politikai pártok újracsoportosulását eredményező vita tehát nem volt sem felesleges kitérő, sem zsákutca. Az összefüggés harmadik szála ugyanis az, hogy e szintisztán politikai természetű, az államháztartási egyensúly problémájától gyakran messze eltávolodó vitákban jött létre a pénzügyi válság rendezésének – legalábbis egyik – nélkülözhetetlen feltétele. A Deák-párt és a balközép liberálisainak fúziója teremtette meg a stabil kormányzáshoz szükséges politikai feltételeket, amelyek nélkül az államháztartás egyensúlyának helyreállítására tett erőfeszítések mindegyike hiábavaló volt.

*

1875 elején megváltozott a párttagoltság szerkezete. A Szabadelvű Párt megalakulása után – amelynek listájára a nagybeteg Deák elsőként iratkozott fel, jelezve egyetértését – a parlamentben nemcsak a közjogi kérdésben elkülönülő baloldali, hanem a reformkérdésekben eltérő álláspontot képviselő jobboldali, Sennyey Pál vezette ellenzék is létrejött, és bemutatkozott a kulcspozíciókban új arcokat felvonultató Wenckheim-kormány.

Pulszky Ferenc, a liberális mozgalom első nemzedékének egyik legutolsó aktív tagjának felszólalásában az illúziókkal leszámoló pragmatizmus, a kormányzás nehézségeit, a cselekvés korlátait felismerő, már-már cinizmusba hajló politikusi okosság jelent meg. Arról beszélt, hogy az 1830-as években kitűzött „nagy feladat”, a rendszerváltoztatás 1867-es befejezése után nem nagy reformokra, hanem aprómunkára, nem nagy emberekre, hanem vezetőképes politikusra volt szükség.

„Midőn nagy eszme dominálja a helyzetet: annak megindítására nagy férfiak kellenek; de keresztülviszik azt kisebb emberek is. Mikor kisebb kérdések vannak napirenden; mint például most: mit kérünk? Programot? Nem! hanem férfiút. Azt, hogy legyen egy férfiú, ki tudja akarni, ki tudja a gyepőt kezébe venni, aki erélyesen tudja kormányozni az országot; és én azt hiszem, hogy azt megtaláltuk. [...] Azt is mondják, hogy sokan vannak közülünk, kik azért pártolják a kormányt: mert azt hiszik, hogy fehér; mások: mert azt hiszik, hogy fekete. Én azt hiszem, hogy azok is, ezek is csalódní fognak; mert utoljára is a kormányzás nem lehetséges másként, mint folytonos compromissumok alapján, s azért én azt hiszem, hogy a kormány utoljára nem lesz sem egészen

¹¹ A balközép kiegyezéshez való viszonyának megváltoztatását bejelentő beszéd részletes bemutatását lásd *Schlett* [2006].

fekete, sem egészen fehér; hanem lesz ... szürke. És örülünk, hogy szürke kabátja lesz, mert ebbe belenyugszik az is: aki fehéret, az is, aki feketét akar.” (Pulszky, 1875. május 5. KN 1872/75. XVII. kötet, 20–23. o.)

A Pulszky-beszédek kísérő derűtlenség és helyeslés arra utal, hogy a képviselők túlnyomó többsége egyetértett véleményével: semmiféle rendszerváltoztatás nincs napirenden. A 1875 nyarán megtartott választások megerősítették e döntést. A Szabadelvű Párt első győzelmet aratott. A Tisza Kálmán vezette kormány mögött a korábnál nagyobb, homogénebb és fegyelmezettebb kormánypárt állt. A politikai konfliktusok persze nem szűntek meg, de a „generálisnak” nevezett Tisza vitathatatlan ura lett pártjának, amely biztos támaszt jelentett számára 15 évig tartó regnálása alatt.

Néhány következtetés

Tudjuk, hogy az 1875-ben kialakult pártstruktúra stabilizálódott, a rendszerváltoztatás elmaradt. A célszerűség különféle szempontjait is figyelembe vevő kormányzás a vagy-vagy kérdéseit felvető elvszerűség nézőpontjából szemlélve valóban „szürke” lett. Ebben a korszakban a liberális kormányzat, tapasztalva az érintett szférák ellenállását, a reformok végrehajtásának nehézségeit és ellentmondásosságát néhány területen – például az egyház, a nemzetiségek vagy a választási rendszer kérdésében –, visszavonult, határozottan lépett viszont fel gazdaság- és kultúrpolitikában. Az állam sem kisebb, sem olcsóbb nem lett, sem bevételei, sem kiadásai nem csökkentek, sőt mindkettő megnőtt. A bevételek gyorsabb emelkedésével az államháztartás hiánya az 1890-es évek elejére megszűnt. Bár az egyensúly közeli állapot nem tartott sokáig, az állam pénzügyi helyzete stabilizálódott, pénzügyi válság nem fenyegetett.¹² Az 1873. évi krach mégis szakaszhatár volt, nemcsak a magyar, hanem a világ gazdaság történetében is. Egyfelől a konjunktúra depresszióba váltott, másfelől korszakváltás is történt: a szabad versenyű kapitalizmust a monopolkapitalizmus váltotta fel.¹³ A két éven keresztül folyamatosan zajló gazdaságpolitikai viták eredménye, az állami beavatkozást feltételező kulturális program fenntartása tehát nem állt szemben az európai trendekkel, sőt – hogy úgy mondjuk – „liberálisabb” maradt, mint Ausztriában vagy Németországban. Ekkor jelentek meg Európa-szerte az antiliberális elméletek, ekkor váltak meghatározó politikai tényezőkké a jobb- és baloldali antikapitalista és antiliberális mozgalmak, például a szociáldemokrácia, az agrárpártok, a keresztényszocializmus, a szociálkonzervativizmus.

Magyarország polgárosodása, gazdaságának dinamikus növekedése azonban folytatódott, sőt, újabb lendületet kapott.

Mi történt tehát? Mi „oldotta meg” végül is a politikai válságot kirobbantó pénzügyi válságot?

A válasz megfogalmazásakor persze tudnunk kell, hogy nézőpontot változtattunk: máshonnan (a történész látószögéből) és más korból visszatekintve válaszolunk. Ami azt is jelenti, hogy nem igazságot osztunk, nem a „kinek volt igaza”, „ki gondolkozott helyesen” kérdésére válaszolunk. És persze azt is, hogy nem a gazdasági válságból való kilábalásra szolgáló általános receptet adunk. A 19. század végi költségvetési viták elemzése, a következmények számbavétele mégis alkalmat ad néhány következtetés levonására.

1. Az államháztartás válságának kialakulása nem vezethető vissza egyetlen tényezőre, például a „meggondolatlan költekezésre”. A fiskális politika csak része a kormányzati

¹² Részletes adatokkal szolgál *Katus* [1979].

¹³ Lásd *Kövér* [1986], *Katus* [1979].

politika egészének, amelyet nem csupán egyetlen logika, egyetlen (mondjuk, fiskális) racionalitás határoz meg. A politika érték- és érdekevezérelt tevékenység, a célok, programok, döntések előfeltételekre épülnek, és már csak jövőre irányultságuk miatt is szükségképpen ki vannak szolgáltatva az „idők járásának”, az előre nem kalkulálható eseményeknek.

2. A válságkezelés során nemcsak az okok megtalálása nehéz, hanem a helyzet megértése is. A helyzetértékelés ugyanis – mivel nem a tudományos, hanem a politikai megismerés célja, a „mi a teendő” kérdése vezérli – a politikai gondolkodás szabályszerűségeit követi. Ilyenkor a terápia és a diagnózis nem válik el egymástól; sőt, feltételezésünk szerint a jövőkép döntően befolyásolja a helyzetértékelést. A politikai szembenállás szükségképpen teremti meg az eltérő értékeléseket, amelyek tehát nem az ismeretelméleti értelemben vett helyesség alapján különböznek egymástól.

3. Ebből következően sem a diagnózis, sem a terápia helyességéről nem a tudomány, nem a józan ész, hanem a politikusok küzdelme dönt. Nemcsak az számít rossz döntésnek, amit a jövő végül nem igazol, hanem a politikai vereség miatt kipróbálására sem került alternatíva is.

4. A pénzügyi válság leküzdése a politikusok számára nem kalkulálható tényezők – mint a konjunktúrák változása, az „idők járása”, a „gondviselés beavatkozása” – mellett kormányzati, tehát politikai jellegű döntéseket igényel. A sikeres kormányzásnak viszont politikai feltételei is vannak: a kormánynak nemcsak koncepcióval, hanem a döntések végrehajtásához szükséges képességekkel és eszközökkel is rendelkeznie kell.

5. Elemzésünk azt mutatja, hogy e képességek nem csupán személyektől, hanem struktúráktól is függenek. Az okosság, az elszántság persze fontos politikusi tulajdonság, ám a folyamatoknak irányt szabó döntésekhez nem elégséges. A sikerre vezető többi eszközt a politikai szerkezet határozza meg. Esetünkben például elbuktak azok a kísérletek, amelyek a politikai rendszer egészébe nem illeszkedő eljárásokat igényeltek, nem utolsósorban azért, mert az államháztartás rendezésének útját elzáró politikai konfliktusokat gerjesztettek.

6. A strukturális feltételek lényeges eleme a párttagoltság, mert ez a szerkezet döntő mértékben befolyásolja a kormány cselekvőképességét. Példánk azt mutatja, hogy a pártstruktúrát meghatározó törésvonalak kormányzati válsághoz, a kormány cselekvőképességének blokkolásához is elvezethetnek.

7. Ilyen esetekben a sorrend meghatározott: a politikai tagoltság átalakulása nélkül a pénzügyi válság nem enyhíthető. Az államháztartás rendezése mindaddig lehetetlen, amíg a kormányzati válság oka, a párttagoltság adott állapota meg nem változik.

8. A fiskális válság megszüntetésére nincsenek „bűvszerek”, bárholnan – a józan észből, a tudományos igazságokból vagy gazdaságelméletekből – eredeztetik ezeket. A problémát csak a politikusok kezelhetik, politikai eszközökkel, a politikai gondolkodás, a politikusi észjárás alapján.

9. A válságkezelés éppen ezért nem korlátozódhat egyetlen aktusra. Időben elhúzódó, különböző természetű elemekből álló folyamatban, politikai döntések sorozataként történhet meg. Példánk azt mutatja, hogy a pártpolitikai viták nem voltak vargabetűk, még kevésbé zsákutcák, hanem a válságból való kilábaláshoz szükséges feltételeket teremtették meg.

10. Akármennyire felfoghatatlannak látszik is egy másik logika, egy másik tudás szempontjából, a fiskális válság is csak a politikai logika, a politikai tudás alapján járulhat el. Úgy tűnik, ilyenkor a sikeres kormányzás nem „fehér” vagy „fekete”, hanem tényleg „szürke” lesz. Hiszen a politikusoknak nemcsak az elvszerűség, hanem a célszerűség szempontjára is ügyelniük kell. Hiábavalók a jó ötletek, ha „a libák megdöglenek”; ha a válságkezelés során követett célok az adott helyen és időben, az adott eljárásrendben, az adott normák által kijelölt cselekvési keretek között, a rendelkezésre álló eszközökkel elérhetetlenek.

Hivatkozások

- HALÁSZ IMRE [1911]: Egy letűnt nemzedék. Nyugat, 5. sz. (<http://darkpages.szikszi.hu/sites/nyugat/index.html?02476.htm&02427.htm>.)
- KATUS LÁSZLÓ [1979a]: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. Megjelent: Magyarország története 1848–1890. Főszerkesztő: *Kovács Endre*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2. kötet, 913–1038. o.
- KATUS LÁSZLÓ [1979b]: Népesedés és a társadalmi szerkezet változásai. Megjelent: Magyarország története 1848–1890. Főszerkesztő: *Kovács Endre*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2. kötet, 1119–1163. o.
- KN: Az 1872. évi szeptember 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, III–XVII. kötet (1873–1875), Szerkesztette: *Nagy Iván*.
- KOZÁRI MÓNKA [2003]: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Napvilág Kiadó, Budapest.
- KÖVÉR GYÖRGY [1986]: 1873. Egy krach anatómiája. Kozmosz könyvek, Budapest.
- SCHLETT ISTVÁN [2004]: A politikai gondolkodás története Magyarországon. I. kötet, Rejtjel Kiadó, Budapest.
- SCHLETT ISTVÁN [2005]: Nemzeti polgárosodás – a mérsékelt liberalizmus „teljes” programja. Kézirat.
- SCHLETT ISTVÁN [2006]: Elvszerűség és/vagy célszerűség? A kormányzó liberalizmus dilemmái a kiegyezés után. Kézirat.